

טעמה של ברכה מעין שבע

(מגן אבות) הנאמרת בערב שבת

הקדמה

ברצוני בעבודה זו לברר את דברי הגמרא, הראשונים והאחרונים שדנו בברכה מעין שבע – מקורה וסיבת תקנתה. לא התעכבתי על הנוסחים השונים של הברכה כפי שישנם, אלא השתדלתי להתמקד בטעם תקנת הברכה והחילוקים היוצאים מכך. כמו כן לא באתי לדון להלכה כיצד יש לנהוג לפי כל שיטה, אלא נסיתי לברר בכל שיטה מספר נקודות שיתבארו בפרקים אלו:

- א. הברכה והטעם לשמה
- ב. טעם תקנת הברכה לשיטת הבבלי
- ג. מה תקנו בברכה לשיטת הבבלי
- ד. טעם תקנת הברכה לשיטת הירושלמי
- ה. שיטות המאחרות את הבבלי והירושלמי לטעם אחד
- ו. אמירת הברכה ביו"ט, וביום חול
- ז. אמירת הברכה בשבת שאחר יו"ט
- ח. אמירת הברכה בפסח שחל בשבת
- ט. אמירת הברכה בימינו
- י. טבלת סכום השיטות

א. הברכה והטעם לשמה

ברכת מעין שבע כפי שאנו נוהגים לומר היום מורכבת משלשה חלקים¹

- א. חלק מברכת אבות עד המילים קונה שמים וארץ.
- ב. מעין שבע – הקטע שכולל תמצית שבע ברכות שבת, מגן אבות – עד זכר למעשה בראשית.
- ג. עיקר ברכת 'קדושת היום' – 'רצה במנוחתנו' עד החתימה 'ברוך אתה ד' מקדש השבת'.

הטעם שנקראת הברכה 'מעין שבע' הוא בגלל הקטע האמצעי שבה, שכולל את תמצית שבע הברכות שנאמרות בשבת כמופיע באבודרהם²: "וכיצד היא ברכה...מעין שבע. 'מגן אבות בדברו' – כנגד מגן אברהם. 'מחיה מתים במאמר' – כנגד מחיה המתים. 'הקל הקדוש שאין כמוהו' – כנגד הקל הקדוש. 'המניח לעמו ביום שבת קודשו' וכו' – כנגד רצה נא במנוחתנו. 'לפניו נעבוד ביראה ופחד' – כנגד רצה שהיא עבודה. 'ונודה לשמו' – כנגד מודים. 'אדון השלום' – כנגד שים שלום".

ב. טעם תקנת הברכה לשיטת הבבלי

ברכה מעין שבע נזכרת כבר בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי. בבבלי במסכת שבת³ דנה הגמ' בהזכרת יו"ט בתפלת יו"ט שחל בשבת, ואומרת שם הגמ' שהלכה כרבי יהושע

* ברצוני להודות לאיתן שנורפי, וברוך כהנא שסיעו רבות במהלך העבודה והאירו עיני בתשובותיהם.

1. חלוקה זו מופיעה בספר נתיב בינה (לרב יעקובסון) עמ' 98.

2. אבודרהם עמ' קמח, וכן מופיע במחזור ויטרי עמ' 83.

בן לוי שאמר: 'יום הכיפורים שחל להיות בשבת, המתפלל תפילת געילה צריך להזכיר של שבת'. ומקשה הגמ': 'וקשיא הלכתא אהלכתא! דהא קימא לן כרבא שאמר יו"ט שחל להיות בשבת שליה צבור היורד לפני התיבה ערבית, אינו צריך להזכיר של יום טוב, שאלמלא שבת אין ש"צ יורד ערבית ביו"ט'. ומתרצת הגמ' - 'הכי השתא? התם בדין הוא דאפילו בשבת נמי לא צריך ורבנן הוא דתקון משום סכנה אבל הכא יום הוא שנתחייב בארבע תפילות'. (עיין בבאור דברי הגמ' ברש"י לקמן). מדברי הגמ' נראה שש"צ יורד לפני התיבה בערבית של שבת ולא נתפרש בגמ' מה הוא אומר אלא שיוורד לפני התיבה. ועוד משמע שכל טעם היירידה הוא תקנה מיוחדת כדברי הגמ' - 'רבנן הוא דתקון משום סכנה'. וזוהי תקנה בלעדית לשבת שהרי ביו"ט אין ש"צ יורד לפני התיבה. ויש לברר מהי החזרה שהש"צ אומר, ומהי הסכנה עליה מדברת הגמ', וכן מדוע נתקנה הברכה דוקא בשבת ולא ביו"ט ושאר ימים.

אביא מדברי הגאונים והראשונים על ברכה זו:

רב עמרם גאון בסידורו⁴ כותב על הברכה: 'ולאחר שמתפללן תפילת לחישה יורד ש"צ ואומר ויכולו השמים והארץ... ואומר קדושתא שהיא - ברכה אחת מעין שבע ברכות' ומעתיק בהמשך דבריו את ג' חלקי הברכה המוזכרים לעיל כפי מנהגינו היום. ומוסיף בהמשך דבריו (עמ' 10) 'והא קדושתא דתקינן רבנן משום סכנה דבי שמשא דשכיחי מזיקין דלמא איכא דעאיל ולא מצלי, ועד דמצלי נפיק צבורא ופייש הוא ומסתכן ותקינן רבנן דמתאחרי צבורא אחר תפלה כי היכא דגמר צלותיה ונפיק בהדי צבורא⁵ - (תרגום דבריו - וקדושה זו שתקנו חכמים משום סכנה של ערב שבת שמצויין בו מזיקין שמא יש שיבוא ולא יתפלל, ועד שיתפלל יצא הציבור וישאר הוא לבדו ויסתכן, ותקנו חכמים שיאחרו הציבור תפילתם - כדי שיגמור היחיד תפלתו ויצא עם הצבור)

מדבריו נראה שהבין את הגמ' בשבת שהחזרה של הש"צ היא ברכה מעין שבע וטעם התקנה הוא משום סכנת מזיקין המצויין בבין השמשות של ערב שבת - ושמא יבוא

3. מסכת שבת פרק במה מוליקין דף כ"ד ע"ב.
 4. סדור ר' עמרם גאון בהוצאת מוסד הרב קוק עמ' ס"ד - את דברי ר' סעדיה גאון בסידורו לא הבאתי ששיטתו לא שונה מדברי ר' עמרם אלא בנטח ועל כך לא התעכבתי.
 5. בסדור ר' עמרם גאון כתב את הקטע 'והאי קדושתא וכו' רק לאחר שהביא את ברכת מעין שבע ואת דין אמירת קידוש בבה"כ ואמירת פרק במה מוליקין - ועקב זאת שלא נאמרו דבריו אלו מיד לאחר ברכת מעין שבע שהביא, נזלכו הראשונים בהקשר למה אמר ר' עמרם את דבריו אלו: בספר העיתים (לר' יהודה ברצלוני) עמ' 176 הביא את דברי ר' עמרם כך 'ובסדר ר' עמרם נמי אמר פרק במה מוליקין, ואמר ר' אלעזר אמר רבי חנינא (מה שאנו אומרים בסיום פרק במה מוליקין) ואומר קדיש - והאי קדושתא דתקינן רבנן... מדבריו נראה שלמד את דברי ר' עמרם אלו על אמירת פרק במה מוליקין שהוא לפי הסברו נתקן לעכב את הצבור בבית הכנסת, וקשה על דבריו כיצד הלשון 'והאי קדושתא' מתייחס לפרק במה מוליקין, והרב יעקב שור (בהגהותיו לספר העיתים) מישב קושי זה שהלשון 'והאי קדושתא' אמנם מתייחסת לפרק במה מוליקין - אך הסיבה שנקראת בלשון זו לפי שאומרים פרק זה אחרי קידוש שבבית הכנסת.
- אבל שבולי הלקט (לר' צוקיה בר' אברהם הרופא) בסימן ס"ו הביא את דברי ר' עמרם אלו כך 'והכי שדר ר' עמרם גאון זצ"ל דכי תקינן רבנן ברכה אחת מעין שבע בצבור ומשום סכנה דאי איכא גברא דאינעב למיתו לב' כניסתא ואשכח צבורא... מדבריו נראה שלמד את דברי ר' עמרם גאון על ברכה מעין שבע מדוע נתקנה - ונראה יותר כדבריו שהרי ר' עמרם כתב בלשון 'והאי קדושתא', וגם בתחלת דבריו לגבי ברכה מעין שבע כתב 'ואומר קדושתא' - שהיא ברכה אחת מעין שבע. משמע שהלשון קדושתא מתייחס לברכה אחת מעין שבע. ועוד שאם נאמר שהכוונה לפרק במה מוליקין, קשה להבין גם לאחר התיירץ לעיל מדוע השתמש בלשון 'והאי קדושתא'. ולמרות שלא כתב מיד דבריו אלו, אלא לאחר עוד מספר דינים מסוימים נראה שלאחר שגמר את סדר התפילה שבע"ש, בא לבאר מדוע תקנו חלק מתפילה זו.

אדם לביה"כ להתפלל – ועד שיספיק להתפלל יצאו הצבור מביה"כ והוא ישאר לבדו וינזק מהמזיקים המצויין בבין השמשות בליל שבת. ותקנו חכמים כדי שלא ישאר לבדו בביה"כ וינזק מהמזיקין, שימתינו לו חביריו ע"י שיאמרו ברכת מעין שבע ובינתים יגמור תפילתו ויצטרף אליהם ולא ינזק. – אין רב עמרם גאון מפרש מהם המזיקין המצויין. וכן לא פירש האם ההיזק בבין השמשות מיוחד לליל שבת בלבד וכל שאר ימות השבוע אין היזק, או שזהו היזק הנמצא במשך כל ימות השבוע בין השמשות וכיוון שרק בשבת היו באים להתפלל נצרכו לתקן מעין שבע רק בשבת. כמו כן לא ביאר בדבריו מדוע נתקנה התקנה בשבת בלבד ולא ביו"ט.

שטת רש"י בהסבר הגמ' בשבת:

לגבי יום כפור שחל בשבת אומרת הגמ' 'יום הוא שנתחייב בד' תפלות' ופרש"י 'לאו תפלת ערבית בכלל אלא תפלות היום שחרית מוסף מנחה ונעילה'. ד"ה – 'שליח צבור היורד ערבית' – המתפלל ברכה מעין שבע קונה שמים וארץ מגן אבות בדבריו. וד"ה 'משום סכנה' – 'מזיקין'. שלא היו בתי כנסיות שלהם בישוב, וכל שאר לילי חול היו עסוקין במלאכתן, ובגמרם מלאכתן מתפללים ערבית בביתם, ולא היו באים בבית הכנסת. אבל ליל שבת באים בבית הכנסת וחשו שיש שאין ממזירים לבוא ושוהים לאחר תפילה, לכך האריכו תפלת הצבור' מדבריו נראה שהסכנה שישנה בע"ש היא סכנת מזיקין. רש"י לא באר בדבריו איזה סוג מזיקין אלו. יתכן שהכונה לשודדים, חיה רעה וכדומה, ויתכן שהכונה למזיקים מסוג אחר כגון שדים ורוחות רעות וכד'. רש"י מוסיף בדבריו שבת כנסיות מחוץ לישוב⁶ וכל יחיד שישאר לבדו לאחר התפלה בביה"כ, יחשוש ללכת באפלת הלילה מביה"כ המצוי בשדות, לביתו, ולכן תקנו חכמים את ברכת מעין שבע כדי שימתינו לו חבריו, כמו כן מבאר רש"י שבימות החול לא היו באים להתפלל בביה"כ בגלל שהיו עסוקים במלאכתן, וניתן לדייק בדבריו שגם בימות החול מצויין המזיקין אלא כיוון שלא יצאו חוץ לישוב לא חששו מהם. אך יש לעיין לפי דבריו מדוע לא תקנו גם ביו"ט הרי לא עסקו במלאכתם ובאו להתפלל בביה"כ!

אך לעומת שיטת רש"י זו המופיעה לפנינו בבבלי מופיעה תשובה שלו במחזור ויטרי⁷ שכתב 'העתקתי מתשובות רש"י – תפילת מגן אבות מפורש בשבת דמשום סכנה תקנה דהא נתנה רשות למזיקין. כדנתיא בערבי פסחים (ק"ב ע"ב) לא יצא אדם יחידי בלילי רביעיות ובלילי שבתות מפני שאגרת בת מחלת ושמונה עשר רבוא מלאכי חבלה עמה וכ"א יש לו רשות לחבל'. מתוך דבריו משמע שהסכנה בדברי הגמ' בשבת היא של מזיקין מוגדרים המופיעים בגמ' בפסחים⁸ שם הגמ' מספרת על הסכנה היכולה להיות

5א. התרגום הרגיל של בין שמשא הוא בין השמשות אך רש"י במסכת כתובות דף ק"ג ע"א כותב – 'בי שמי – ערב שבת – ונראה בעיני לפי שבין השמשות שלו שגור בפי כל והכל חרדים אליו לגמור מלאכתן עד שלא תחשך קרי ליה ב"שמי' ע.כ.ל.

6. לענין מצויאותם של בתי כנסיות מחוץ לישוב

אנו מוצאים ברש"י בכמה מקומות בתלמוד שפירש כך:

– בקידושין ע"ג ע"ב – 'בי כנישתא סמיכתא למתא' – ורש"י שם 'בתי כנסיות שלהם חוץ לעיר הווי'.

– ובקידושין כ"ט ע"ב – 'ההוא מוזיק בי רבנן' – ורש"י שם 'בית המדרש רחוק מן הישוב היה'.

– סוטה מ"ט ע"ב ד"ה בית – 'חוץ לעיר בתי מדרשות שלהם'.

ומשיטת רש"י נראה שלמד שבתקופת התלמוד היו בתי הכנסיות, ובתי המדרשות מחוץ לעיר ועיין עוד מקורות רבים בספר הראביה (ח"א סי' י"ט הערה 23) והטעם לכך שהיו בתי כנסיות מחוץ לעיר כיוון שהפרסיים בבבל לא התירו ליהודים לבנות בתי כנסיות בתוך העיר, והיו מוכרחים לבנותם מחוץ לעיר, וכן מסופר שהפרסיים סתרי בי כנישתא' (יומא י' ע"א) (עיין בספר יסודות התפלה לאליעזר הלוי עמ' 76 שהביא עוד מקורות לכך) אך בהגהות על ספר הראביה שם מוכיח שהיו גם בתי כנסת בתוך העיר וגם מחוץ לעיר (להרחבה עיין בדבריו אלו).

7. מחזור ויטרי (לר' שמחה מוטרי מבית מדרשו של רש"י) עמ' 83.

8. ברור ענין היזקה של אגרת בת מחלת – הגמ' בפסחים ק"ב ע"ב מביאה דין 'שלא יצא יחידי בלילה'

מפני אגרת בת מחלת השידה וכל השדים שעמה, המצויין בישוב בלילי שבתות ובלילי רביעיות, ושם מבארת הגמ' שר' חנינא בן דוסא גזר על השדים שלא יהיו בכל הלילות רק בלילי רביעיות ולילי שבתות. ולפי דברי הגמ' יוצא שתקנת מעין שבע לשיטת הויטרי מתשובות רש"י נתקנה בין גזרתו של ר"ח בן דוסא לבין גזרתו של אביי? שגזר עליה שלא תעבור כלל בישוב, ואחר גזרתו של אביי בטלה סכנה זו מתוך הישוב אע"פ שמחוץ לישוב עדין היא מצויה, וא"כ ההיזק לפי דברי המחזור הוא של שדים אלו בתוך הישוב עצמו. ומדבריו אולי יש לדייק שבתני כנסיות היו מצויין בתוך הישוב, ושם היתה מצויה אגרת בת מחלת שעוברת בישוב בלילי רביעיות ולילי שבתות, שאם נאמר שהם מחוץ לישוב, לא ברור מדוע ההיזק מיוחד לע"ש הרי מחוץ לישוב נראה מהגמ' שיש היזק של שדים במשך כל ימות השבוע ולא רק בשבת, ולכן נראה שבתני כנסיות מצויין בתוך הישוב ויש סכנה רק בלילי רביעי ושישי ולכן הוצרכו לתקן ברכה מעין שבע, שלא ישוב היחיד המתאחר לבדו ויזקק על ידה בתוך הישוב עצמו. ולפי דבריו שבתני כנסיות היו בתוך הישוב נראה שהיו באים להתפלל ערבית גם ביום חול, אלא שלא היה להם היזק, רק בלילי רביעיות ולילי שבתות. אך אם כך קשה מדוע לא נתקנה מעין שבע גם ביום רביעי? וכן יש לברר לשיטתו מדוע לא נתקנה ביו"ט? (ועל כך בפרק לקמן). ולמרות שכתב את דבריו בשם תשובות רש"י נראה שאלו ב' פירושים שונים שכתב רש"י. שאם רש"י בפרושו לשבת התכוון למזיקין כפי שמופיעים בגמ' בפסחים מדוע לא כתב בפרוש שהמזיקין הם אגרת בת מחלת וחבורתה? הרי בתענית (כג.) בהסבר הברייתא "ונתתי גשמיכם בעתם" - בליל רביעיות ובליל שבתות", אומר רש"י שאין בניא הולכים בדרכים בימי רביעי, מפני אגרת בת מחלת שמצויה בליל רביעי, ורואים שכאשר רוצה רש"י להזכיר את 'אגרת' מזכירה בפרוש, ועוד מדוע נצרך רש"י לכתוב שאין בתי

ומבארת דתניא: לא יצא יחיד לא בליל רביעיות ולא בליל שבתות מפני שאגרת בת מחלת ושמונה עשרה רבוא של מלאכי חבלה יוצאים, וכל אחד ואחד יש לו רשות לחבל בפני עצמו, מעיקרא הווי שכתיב כולי יומי, זמנא חרא פגעה ברב חנינא בן דוסא, אמרה לו: אי לאו דמכרן עליך ברקיע הזהרו בחנינא ותורתו - סכנתך. אמר לה: אי חשיבא ברקיע - גזר אני עליך שלא תעברי בישוב לעולם, אמרה לו: במטותא מיניך שבק לי רווחא פורתא. 'שבק לה ליל שבתות ולילי רביעיות' - ותו, זמנא חרא פגעה בי באביי: א"ל אי לאו דמכרזי עליך ברקיע הזהרו בחמני ובתורתו - הוא סכנתך, א"ל: אי חשיבנא ברקיע - גזרני עליכי שלא תעבורי בישוב לעולם - הא קא חזינא דעברה! אמרי הני גזייתא נינהו דשמטו סוסיא ואתן דברי להו' ע.כ.ל הגמ'.

ופירש רש"י שם על 'הני גזייתא' - שאלה מזיקים מן הסמטאות ושבליל הכרמים שסוסייהם נשמטים לישוב ובאים לישוב לקחתם. משמע מהגמ' שמחוץ לישוב נשאר ההיזק גם לאחר גזרת אביי כפי שאומרת בסוף דבריה. הסיבה לכך שרבי חנינא הניח לאגרת בת מחלת דוקא את לילי רביעיות ולילי שבתות מופיעה בתוס' רי"ד על פסחים במקום, וביתר הרחבה באבורהם עמ' קמ"ט - מפני שכל שאל לילות בני הכפרים משכימים ומערביים בלילה משום ס"ת, שבליל שני - משכימים ליום הכניסה לשמוע קריאת התורה. ליל שלשי - חוזרים לבתיהם. ליל רביעי - נשארים בבתיהם. ליל חמישי - משכימים ליום הכניסה. ליל שישי - חוזרים לבתיהם. ליל שבת - כל אדם בביתו, ובשבת לאחר אכילה באים בני הכפרים שבתוך התחום לשמוע הדרשה ובמוצאי שבת חוזרים לבתיהם" ויוצא שרק בליל שבתות ולילי רביעיות לא היו אנשים מצויין בדרכים ולכן הניח לה לילות אלו.

מדבריהם ניתן לכאורה לומר שגם בדרכים שמחוץ לעיר לא היתה 'אגרת' מצויה בלילות, אך כדי לישב את דבריהם עם דברי הגמ' שאומרת בפירוש שגם לאחר הגזירה של אביי היא מצויה מחוץ לישוב כמופיע בסוף דבריה - 'הני גזייתא', נראה לומר שבגלל שבני הכפרים ממלאים את שבילי הדרכים, והיו באים לעיר בקבוצות למרות שהיתה מצויה מחוץ לישוב לא היתה יכולה להיזק כדברי הגמ' בברכות (מ"ג ע"ב) לגבי שדים: 'לאחד נראה ומזיק, לשנים נראה ואינו מזיק, לשלשה אינו נראה כל עיקר'. אלא כאשר נכנסו לישוב נפרדו דרכי כ"א ואחד, ואז היה חשש שבתוך הישוב יזקו שהיו הולכים בו לבדם לכן גזר עליה אביי שגם בתוך הישוב לא תראה.

9. בן תקופת ר' חנינא בן דוסא לאביי יש בערך 200 שנה.

כנסיות בישוב, אם סבר שהסכנה משום 'אגרת' הרי ההיזק הוא בתוך הישוב, ועוד מדוע נצרך לומר שבימות חול אין היזק מטעם שאין העם באים להתפלל, הלא גם אם היו באים להתפלל ההיזק של 'אגרת' בימות החול אינו מצוי. ואם נאמר שבא לישב מדוע אין היזק גם ביום רביעי שגם בו היא מצויה ולכן כתב שאין העם באים להתפלל, היה צריך לומר בפירוש **שביום רביעי** אין ההיזק מצוי בגלל שאין באים להתפלל. מכל זה נראה שאלו ב' טעמים שונים: לרש"י בשבת הסכנה היא סכנה טבעית - כשורדים וחיה רעה המצויה בכל ימות השבוע לבנ"א המהלכים בדרכים, מחוץ לישוב. ולמחזור ויטרי בשם תשובות רש"י - הסכנה היא של השדים - אגרת בת מחלת וחבורתה בתוך הישוב עצמו בלילי רביעיות ולילי שבתות (ועיין נפקא מינה לטעמים אלו בפרק ח').

וכהסבר מחזור ויטרי כתב רש"י בספר הפרדס¹⁰ המיוחס לו שנשאל 'ולמה מתפללין מעין שבע ברכות אחר תפלת ערבית של שבת מה שאין עושין בו ביו"ט ולא ביום אחר' והשיב 'מפני המזיקין דזימנין דלא מצי אינש למגמר תפלתו בהדי צבורא והולכים הצבור וגומר תפלתו של יחיד, ושלטי ביה מזיקין, לפיכך תקנו חכמים מעין שבע ברכות אחר מעריב של שבת, ולכן מאריכינן אלקי אברהם בשביל היחיד שלא גמר תפלתו, כי בערבי שבתות ניתן רשות למזיקין להזיק כדאמר במסכת פסחים אגרת בת מחלת וכו' **וכן נראה לי להוכיח שאלו ב' טעמים שונים מתוך דברי הריטב"א**¹¹ שכתב על דברי הגמ' מפני הסכנה 'משום סכנת בתי כנסיות שלהם בשדות, ואלו בחול לא היו מתאספים שם ערבית ועוד' דבשבת איכא חשש מזיקין טפי כדאיתא בפ' ערבי פסחים וכו' נראה מדבריו שלמד את הסכנה בב' האפשרויות שלמדנו קודם. הראשונה בתי כנסיות מחוץ לישוב והעם לא באים להתפלל ובשבת שבאים יש סכנה של חיה רעה, שורדים וכד' וכפרוש רש"י בגמ' בשבת. ובפרוש השני שכתב 'ועוד' נראה שלמד שזהו טעם נוסף: בתי כנסיות מצויין בתוך הישוב והחשש בערב שבת הוא מפני 'אגרת' המצויה בו. כמו שלמדו ויטרי ורש"י בפרדס.

וכן נראה לומר בדעת הר"ן¹² שכתב 'משום סכנת מזיקין שלא היו בתי כנסיות שלהם בישוב וכל שאר לילי החול היו עוסקים איש במלאכתו ולא היו באים לביה"כ אלא בגומרו מלאכתו מתפלל ערבית בביתו, ובע"ש היו באים לבית הכנסת, וחששו חכמים שיש מהם שאין ממהרים לבוא ושוהין בבית הכנסת להתפלל אחר תפלת הצבור, ואיכא סכנה בלילי שבתות דקי"ל דבלילי שבתות ובלילי רביעיות רגילים מזיקין להכנס בישוב. שלילית מהלכת בשני לילות הללו ושמא ישאר יחידי בבית הכנסת, ובית [הכנסת] עלול [לכך] שמלאך המוות מפקיד שם את כליו ואם ישאר יחידי המתאחר שם ינוק בה,

10. ספר הפרדס המיוחס לרש"י בקובץ תשובות המופיע בסוף הספר.

בספר הפרדס בסימן ג מופיעה עוד תשובה בה מוזכרת מעין שבע בשם רב נטרואי גאון שנשאל מדוע אין אומרים את הברכה 'ברוך ה' לעולם' ואת פסוקי יראו עינינו בשבת והשיב" ששבבת העמידו הדבר כדתנן בערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה ולא לומר הפסוקים [שאומרים] בחול מפני דברים אחרים דשכיחי בליל שבת טפי מבחול הלכך יש למהר, ועוד מקמי דליעקר שרגא, ועוד יש בני"א שלא אכלו בע"ש כי אם מעט ובבוקר כדי שיכנסו בשבת בתאוה ע"כ לא רצו לאחר בבית הכנסת, אלא קורים את שמע בברכותיה ונפטרים לבתיהם לשלום, באו אחרונים והוסיפו שבע ברכות שבת ולומר ויכולו - מעין שבע בישיבה ופרק במה מדליקין כל זה לצורך ולתקנה שאם יש אחד שאחר לבוא עד שהצבור מתפללין ואומרים ויכולו והפרק, והוא ק"ש בברכותיה ואינו נשאר יחיד שם כדי שלא יסתכן דבמקום רבים לא שכיחי היזקא... מתשובה זו נראה שלא רק מעין שבע נתקנה מפני המאחרים אלא כל תפלת שמונה עשרה ופרק ויכולו ופרק במה מדליקין, כל אלו נתקנו כדי לעכב את הצבור עד מתי שהיחיד יגמור ק"ש וברכותיה.

11. הריטב"א בחידושיו על שבת כ"ד עמ' ב'.

12. הר"ן בחידושיו על שבת כאן.

לפיכך האריכו חכמים את תפילת ערבית כדי שימצא גם העצל את הצבור בבית הכנסת, אבל ביו"ט לא הוצרכו לתקן דהא אין סכנה אלא בשני לילות הללו' והנה הר"ן הביא בתחילת דבריו את הטעם שבתני כנסיות מחוץ לעיר ואין העם באים להתפלל אלא בשבת, ובהמשך דבריו מביא את הטעם של 'אגרת' וקשה הרי הטעם של 'אגרת' שיש גם בתוך הישוב ולא רק מחוצה לו ומדוע נצרך לומר שבתני כנסיות מחוץ לישוב! אלא נראה שכונתו לומר שתי סבות שונות של סכנה לשני סוגי בתני כנסת: בזה שמחוץ לישוב הסכנה היא של חיה רעה וכדו', וזה שבתוך הישוב הסכנה היא משום 'אגרת'. אך מתוך שלא כתב הר"ן 'ועוד' אולי ניתן לומר בדבריו שלמד את כל הסכנות יחד ובגלל שלשה סוגי סכנות שיכולים להמצא תקנו חכמים מ"ש, כמו שכונת בסוף דבריו על סכנה נוספת המצויה בתוך בית הכנסת עצמו ליחיד אם ישאר שם לבדו שמלאך המוות מפקיד שם כליו¹⁴, ואם נלמד כך בדבריו נראה שבתני כנסיות לשיטתו מצוין חוץ לישוב, וישנם ג' סוגי סכנות ליחיד אם ישאר לבדו: הראשונה בבית הכנסת שמחוץ לעיר – בו מפקיד מלאך המוות את כליו. השניה – הדרך מחוץ לישוב עד לישוב עצמו בה יש סכנות מרובות כשודדים וכד' וגם מוזיקין כשדים וכד'. והסכנה השלישית בתוך הישוב עצמו – היא 'אגרת' ובגלל כל הסכנות האלו שמצטרפות יחד תקנו חז"ל את ברכת מעין שבע ליחיד המתאחר. אך אם נאמר כך קשה מסוף דבריו שכתב 'שביו"ט לא תקנו שאין סכנה אלא בב' לילות הללו' והרי עדין אם יו"ט יחול בשאר ימים יש סכנות אחרות חוץ 'מאגרת'. אלא י"ל רק כשיצטרפו כל הסכנות הללו יחד תקנו חכמים לומר מעין שבע. ואמנם ביו"ט שחל ביום רביעי יש חשש לכל סכנות הללו יחד, אך בו לא תקנו. (עיי' לקמן פרק ו' טעם הדבר)

ובספר הראביה¹⁴ כתב 'דלא נתקנה אלא משום סכנת מוזיקין דשכיחי בליל שבתות כדאמרינן בפרק ערבי פסחים: 'שבק לה ליל רביעיות וליל שבתות' ובתני כנסיותיהם ומדרשיהם היו בשדות וזמנין דמתאחר יחיד לשם'. בדבריו מפורש שהטעם של תקנת מ"ש היא מפני הסכנה של 'אגרת בת מחלת'. ויש לעיין בדבריו שכתב 'שבתני כנסיותיהם ומדרשיהן בשדות', אם כונתו שהשדות הם מחוץ לישוב יהיה קשה, מדוע נזקק לכך והרי הסכנה של 'אגרת' היא בתוך הישוב גם כן! ועוד אם נאמר כך (ששדות הכוונה מחוץ לישוב) הרי מחוץ לישוב ישנה סכנה של אגרת במשך כל ימות השבוע (כנזכר לעיל בגמ' בפסחים)! ונראה לומר א. השדות אינם מחוץ לישוב אלא רק מחוץ לעיר אך בתוך תחום הישוב.

ב. מה שנאמר בגמ' שאגרת בת מחלת נמצאת בישוב אין הכוונה לכל הישוב אלא רק לחלק השומם שבו ולא לחלק המיושב שבו, וכיון שכן אומר הראביה שבתני הכנסת נמצאים בשדות דהינו החלק השומם של הישוב, שם נמצאת אגרת בת מחלת. ועדין יש לעיין מדוע לא תקנו גם בליל רביעי.

וכתב המנהיג¹⁵ ומה שתקנו חכמים בע"ש משום דשכיחי מוזיקין כדאיתא בפ' ערבי פסחים, ובתני כנסיות שלהם היו בשדות ובית הכנסת עלול בכך שמלאך המוות מפקיד שם כליו ובנ"א המתאחרין לבוא היו מסיימין תפלתם בעוד שהחזן מאריך במעין שבע¹⁶ ועל כך המנהיג לאומרו בניגון יפה כדי להאריך' ונראה שלמד סכנה כמו הראביה שבתני

13. המקור לסכנה זו אולי הגמ' בבבא קמא דף ס' ע"ב ת"ד דבר בעיר אל יכנס יחיד לבית הכנסת שמלאך המוות מפקיד שם כליו.

14. ספר הראביה (לרבי אליעזר ב"ר יואל הלוי) עמ' 240.

15. המנהיג (לר' אברהם דירזין) ס' ז' מהל' שבת (עמ' קל"ח בהוצאת מוסד הרב קוק).

16. בספר חסידים מובא 'מעשה בחסיד אחד שראה לחסיד אחר במותו ופניו מוריקות י"ל: למה פניך מוריקות אמר לו: מפני שהייתי מדבר בויכוחו בשעה שהצבור היו אומרים אותו, ובברכת מגן אבות בדברו' הביאו הטור בס' רס"ח.

כנסיות בשדות הישוב ועדיין בתחומו, והסכנה משום 'אגרת בת מחלת' אך הוא מוסיף בדבריו עוד טעם לחשש היוזק בבית הכנסת 'שמלאך המוות מפקיד שם כליו', ואולי אפשר ללמוד את דבריו כמו שלמדנו בר"ן לעיל בהסבר השני ואז ניתן לומר שבתי כנסיות שבשדות הם מחוץ לישוב וחכמים תקנו מ"ש במקום שיצטרפו ג' סכנות כמו שמציין המנהיג בדבריו סכנה ראשונה - בבית הכנסת שמה"מ מפקיד שם כליו, שניה - מחוץ לישוב עד הישוב סכנה כגון שודדים וכד' שלישית - בתוך הישוב עצמו סכנת אגרת בת מחלת.

לסכום השיטות עד כה: לפנינו מספר אפשרויות להבנת הסכנה¹⁷ - **כשיטת רש"י בגמ'** -א. המזיקין הם חיה רעה ושודדין. ב. בתי הכנסת מחוץ לישוב - ג. בימי חול לא באים להתפלל בביהכ"ס.

מחזור ויטרי ורש"י בפרדס - הסכנה 'אגרת בת מחלת'. בתי כנסיות בישוב, ובכל יום באים להתפלל.

הראביה ואולי המנהיג (אפשרות א') - הסכנה 'אגרת בת מחלת' בתי כנסיות בתחום הישוב בשדותיו והעם באים להתפלל כל יום.

הר"ן (באפשרות ב') והמנהיג (אפשרות ב') - הסכנה מורכבת מג' מרכיבים - בתי כנסיות חוץ לישוב ובכל יום אין העם באים להתפלל רק בשבתות וימים טובים.

סכנה - משום מאדים

וכתב בספר כולבו¹⁸ בשם ר' נתן ואלו דבריו 'ור' נתן¹⁹ כתב עוד טעם אחר דמשום מאדים המשמש בע"ש תקנה בשבת ולא ביו"ט שחל בחול - ומשום אגרת בת מחלת ליכא דאביי גזר שלא תראה כלל בישוב משמע מדבריו שאין הסכנה משום אגרת כיון שאם כך עלינו לעשות העמדה מיוחדת לזמן תקנת מ"ש בין חנינא לאביי (כדלעיל) אלא טעם שונה של מזל מאדים המשמש בתחלת ליל שבת ומזיק ולכן תקנו חז"ל ברכה מ"ש אמנם בדבריו לא נתפרש מהו ההיזק המצוי משום מאדים, אך נראה שלטעם זה לא נתקנה דוקא בתוך תקופה מסוימת אלא נתקנה לכל ע"ש משום מזל מאדים המשמש בו, אך לא נתפרש בדבריו היכן היו בתי כנסיות מצויין, ומה נהג העם בתפלת מעריב בימות השבוע, אך ברור מדוע לא נתקנה הברכה לשיטתו ביו"ט רגיל החל ביום חול - שאז אין מאדים משמש.

אך שלא כדבריו ר' נתן בכולבו שלמד את הסכנה של מאדים ושל 'אגרת' כב' סכנות נפרדות למד המזרחי - בפרושו עה"ת (ויקרא בחוקותי כו,ד)²⁰ בפסוק 'ונתתי גשמיכם

17. **כיצד תתכן סכנה בשבת** הפרישה בסימן רס"ח שואל כיצד יתכן שבשבת יש מזיקין והרי אין אנו אומרים בשבת שומר עמו ישראל לעד בברכת השכיבו כדאיתא במדרש שהשבת אין צריכה שימור - שהשבת שומר ומדוע א"כ יש חשש מזיקין ותירץ על כך ב' תרוצים (בס"ק ג):

בתרצו הראשון כתב שמה שאמרו במדרש ששבת א"צ שמירה הכוונה בעיר מפני פגע רע וחולאים אבל שמירה מפני המזיקין המצויין בשדה צריך, ותירוץ זה לשיטת רש"י בגמ' בשבת שהסכנה מצויה בשדות מחוץ לישוב מסתדר, אך לשיטת הויטרי שלמד שיש היוזק גם בתוך הישוב בשבת - לא מסתדר תירוץ זה אך בתירוץ השני תירץ: שמה שאמרו א"צ שמירה בשבת' - לא צריך תפלה על כך מה' שישמרנו, ודי לארם שישמור את עצמו לבדו ולא ילך במקום סכנה, ובליל רביעיות ובליל שבתות מצויין מזיקים ועליו להישמר מהם, ומתרוץ זה משמע שסכנת בשבת מצויות, גם בתוך הישוב אך האדם לא צריך להתפלל לשמירתו וכדי שלא יוזק עליו לשמור עצמו.

18. ספר הכולבו סימן ל"ה בהלכות שבת וכן מופיע ביתר קיצור באורחות חיים לר' אהרון הכהן מלוניל עמ' קל"ז סימן י"א.

19. לדיהויו של ר' נתן זה המופיע בכולבו עיין בשם הגדולים לחיד"א (אות נ' סימן ל"ז).

20. רש"י על הפסוק ונתתי גשמיכם בעתם בחוקותי כותב - 'בשעה שאין דרך בנ"א לצאת כגון בליל שבתות' ובפרושו בפי' עקב (י"א י"ד) עה"פ 'ונתתי מטר ארצכם בעתו' - מפרש ב' פרושים א' - 'בלילות שלא יטריחו אתכם', ב - בעתו - בליל שבתות שהכל מצויין בבתיכם'. ובפרושו על דברי הגמ' בתענית כג ע"א 'בעתם - בליל רביעיות ובליל שבתות' - כותב 'בליל רביעיות

בעתם' מפרש שם בעתם לפי הגמ' בתענית (כ"ג, ע"א) שדרשה בעתם בליל רביעיות – ובליל שבתות" וכתב: 'שבשני הלילות הללו שולטים שני כוכבים רעים ומזיקים והם שבתאי'²¹ בליל רביעיות ומאדים בליל שבתות ואין האנשים יוצאים מבתיהם מפני ההיזק המגיע מהם ליוצאים מבתיהם באותם הלילות וההיזק שהוא נקרא בל' רז"ל 'אגרת בת מחלת' כדנציא בערבי פסחים שלא יצא יחידי בלילה לא בליל רביעיות ולא בליל שבתות מפני שאגרת בת מחלת וכו' ונראה מדבריו שטעם מאדים לשיטתו הוא ההיזק הנזכר בדברי חז"ל בשם 'אגרת' וכיון שכך אם נלמד לשיטתו שתקנת מ"ש נתקנה מפני הסכנה של מאדים גם אז נצטרך לצמצם את זמנה בין תקופת ר' חנינא לתקופת אביי, מה שרצה ר' נתן בכולבו לשלול ולכן פירש משום טעם מאדים.

שיטת הרמב"ם:

הרמב"ם כותב בפ"ט מהל' תפילה ה"י' 'בליל שבתות חוזר הש"צ אחר שמתפלל בלחש עם הציבור ומתפלל בקול רם אבל אינו מתפלל שם אלא ברכה אחת מעין שבע וכן הוא אומר' וכו'.

ושם בסעיף י"א: 'ולמה תקנו חכמים זה מפני שרוב העם באים להתפלל ערבית בליל שבתות ויהיה שם מי שנתאחר לבוא ולא השלים תפלתו וישאר לבדו בבית' ויבוא לידי סכנה, לפיכך חוזר ש"צ ומתפלל כדי שיתעכבו כל העם עד שישלים המתאחר ויצא עמהם'.

הרמב"ם לא מגדיר מהי הסכנה ליחיד אך מדבר על זמן הסכנה בערב שבת. הוא לא מזכיר היכן היו בתי כנסיות מצויין – ומכך שכותב שהיו באים רוב העם להתפלל בע"ש – משמע שבשאר ימות השבוע לא היו באים להתפלל ולכן תקנו לומר מעין שבע רק בערב שבת אך לא ברור מדוע לא תקנו גם ביו"ט. הכסף משנה שם ציין כמקור לרמב"ם את הגמ' בשבת והביא את רש"י. ואולי ניתן לומר לדבריו שהרמב"ם למד כרש"י

ובליל שבתות דאין טורח לבניא דאינם הולכים לדרכים בליל רביעיות מפני אגרת בת מחלת פסחים (ק"ב)

וקשה בדברי רש"י מדוע בפרושו לתורה כתב רק את הזמן של ערב שבת ולא הזכיר את ימי רביעי כמוזכר בבביתא בתענית, ואילו בפרושו בגמ' בתענית כתב את הטעם של אגרת בת מחלת רק לגבי יום רביעי ולא לגבי ערב שבת והרי בפסחים 'אגרת' נזכרת גם לגבי ע"ש?

והסביר המהרש"א שם בתענית שרש"י בדבריו מתיחס לשלש תקופות שונות שבכל אחת מהן הורשה של 'בעתם' נדרשת אחרת. בתקופה ראשונה לפני ר"ח בן דוסא – שהיו מוזיקים מצויין בכל לילה, היתה הדרשה 'בעתם' בלילות – ולא בימים. שכל הלילות לא היו בניא מצויין בדרכים מפני שאגרת בת מחלת' היתה מצויה בכל לילה, וזה כפרושו הראשון של רש"י בפ' עקב שכתב בעתם – בלילות שלא יטריחו אתכם. אח"כ גזר עליה חנינא שלא תראה אלא בליל רביעי ובליל שבתות וזהו תקופה שניה. ואז נאמרה הברייתא בתענית: בעתם – אלו ליל רביעי וליל שבתות. ורש"י על הגמ' מפרש שבליל רביעי אגרת מצויה. אך לא פירש כך גם לגבי ליל שבת, שכשבת ישנו טעם נוסף מדוע מצויין בבתיהם מפני איסור מלאכה של הולכי דרכים ואנשים לא יוצאים מבתיהם מפני איסור זה וזאת סיבה נוספת חוץ מהסכנה של אגרת ולכן כתב רש"י את טעם אגרת רק לגבי ליל רביעי, שבליל שבתות מצויין בבתיהם מפני הטעם הנוסף ג"כ, והתקופה השלישית היא לאחר גזרתו של אביי שלא תעבור בישוב ואין סכנת 'אגרת' מצויה, ועל תקופה זו נכתב הפרוש השני של רש"י בעקב והפרוש בבביתא 'בעתם' – ערבי שבתות שרק אז אנשים מצויים בבתיהם שאין הולכים בדרכים מפני איסור מלאכה, אבל בשאר ימות החול מצויין בדרכים שאין חשש מפני 'אגרת' שגזר עליה אביי שלא תעבור בישוב, (מהרש"א חרושי אגרות על תענית כ"ג ע"א).

21. דברי המזרחי שכתב בבביתא (כד, ד) ששבתאי משמש בליל רביעי ומאדים בליל שבת, סותרים את דבריו בעקב (י"א, י"ד) שם כתב שבתאי בליל שבתות ומאדים ביום רביעי, אך נראה שדבריו בעקב וזהו טעות סופר וראיות לכך: ר' נתן בכולבו למד שמאדים הוא זה המשמש בערב שבת. וגם רש"י במסכת ברכות (דף כ"ט ע"ב) כותב בד"ה 'שבתאי' – 'שעה ראשונה של ליל רביעי' ובהמשך שם 'תחילת ליל שבת מאדים' ונראה מכך שמאדים הוא המשמש בע"ש ושבתאי בתחלת ליל רביעי. ולא להיפך.

שהמזיקין הם מזיקין טבעיים – כחיה רעה ושוודדים, ואם נלמד כן ברמב"ם זה יתאים לדרכו, שאינו מזכיר שדים ומזיקין ביד החזקה²².

ולפרוש דברי הרמב"ם האלו נראה להביא את שיטת בעל העין משפט במסכת ברכות דף ד' ע"ב שמציין את הרמב"ם שלפנינו כפסק של הגמ' שם בברכות שאומרת 'תניא – אבא בנימין אומר שניים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא טורפין לו תפלתו בפניו'²³.

וכתב בעל העינים למשפט (בברכות שם) שברמב"ם לא נזכרת גמ' זו אלא בנוגע לגבי ליל שבת באמירת מעין שבע כמופיע בהלכות שלפנינו, ולפי הבנה זו של בעל העין משפט ברמב"ם, הרמב"ם למד את הגמ' בברכות שצריך להתמתין את חברו דוקא בערב בתפלת מעריב, שבאים הצבור להתפלל, וכיוון שבאים רק בליל שבת ממילא שייך הדין רק בזמן זה, ולמד הרמב"ם להסבר זה²⁴ שיש להתמתין ליחיד המתאחר להגיע עד שיגמור את תפלתו, אע"פ שאחר היחיד והחל תפלתו, אפילו בזמן שלא היה יכול לסיים עם הצבור את תפלתו יש חובה להתמתין לו כמו שכתב 'מי שנתאחר לבוא ולא השלים תפלתו וישאר לבדו בבה"כ'. [וזה שלא כדברי תר"י שם שכתבו שאם נכנס יחיד בשעה שלא יוכל לסיים עם הצבור תפלתו אין חברו חייב להתמתין לו שכיוון שרואה שלא יוכל לסיים את תפלתו ונכנס לביה"כ נודע שנכנס על דעת כך שישאר לבדו ואינו מפחד, ומהרמב"ם משמע שאפילו שנתאחר כך שלא יוכל להשלים עד שהצבור יגמרו תפלתם צריכים להתמתין לו.] וגם לפי הסבר זה אפשר לומר שהסכנה לה חששה הגמ' בברכות היא כפי שכתב הרמב"ם לפנינו סכנה של מזיקין טבעיים כחיה רעה וכד'.

סכנה – כשעת השמד

הסבר מחודש השונה מכל שיטות הראשונים מסביר ר' יעקב שור בהגהותיו לספר העינים²⁵ – שכל תקנת ברכת מ"ש אינה משום סכנת מזיקין אלא סכנת שמד, שגזרה המלכות שלא יתפללו תפלה של שבת ותקנו חכמים ברכה מ"ש – שהיא תמצית תפלת שבת במקום תפלת שבת הרגילה שנאסרה ע"י המלכות. ולאחר שנגמרה שעת השמד, וחזרה תפלת שבת הרגילה למקומה נשארה גם תפלת מעין שבע. וכראיות לדבריו מביא שבד"כ סתם סכנה הכתובה בתלמוד היא לא סכנה של מזיקין אלא סכנה של גזירת מלכות שהיתה גזירת שמד או גזרות פרטיות²⁶ – (עיין מקורות בהערות) וכשמדבר התלמוד על סכנת מזיקין הוא מזכיר בפרוש מפני המזיקין ולא בשם סכנה

22. שיטת הרמב"ם בשדים ומזיקים וכד' – ידוע ממספר מקורות ביד החזקה שדברים שנתפרשו כשדים ומזיקין, הרמב"ם בספרו שינה את הסברם, למשל לענין 'מי שאחזו קורדייקוס' בגיטין ס"ז ע"ב ורש"י שם מפרש: 'שם שדה השולטת כשותה יין הרבה' ואלו הרמב"ם בפ"ב מגרושין הל' י"ד כתב 'מי שהיתה רוח רעה מבעתת אותו'. וכן בפ' י"ב מהל' רוצח הל' ה' כתב 'שלא יתן תבשיל תחת המיטה אע"פ שהוא עוסק בסעודה שמה יפול לתוכו דבר המזיק והוא אינו רואהו' וכתב הראב"ד בהשגתו 'הוא מהירושלמי ומפרשים משום רוח רעה' – והרמב"ם לא פירש כך.

23. בסוגיה זו בברכות נחלקו הראשונים שם מדוע אין לעזוב את היחיד – יש אומרים (ואלו רוב השיטות) שהטעם משום מזיקין ולשיטתם נראה שדין זה נאמר בלילה בתפלת מעריב כמו שכתב הרי"ף שם 'הא פרשה רבן ואוקמא בתפלת ערבית' וי"א שהחשש הוא שמא היחיד התבלבל בתפלתו שאדם שעומד יחיד תפלתו מתבלבלת (תר"י – שם) ולשיטתם נראה שדין זה לא לעזוב את היחיד בבה"כ נהג בכל התפילות ביום – כדי שלא יתבלבל בתפלתו שנתר לבד.

24. ולפי הסבר זה הלשון של הגמ' 'שנים שנכנסו להתפלל' – לאו דוקא, אלא הוא הדין לשניים שנתרו בסוף התפילה יחד (ברומה כתב תר"י שם בברכות).

25. ספר עינים לבינה (על ספר העינים) לר' יעקב שור עמ' 177 הערה כ"ט.

26. ומביא ראיות לדבריו מהגמ' בשבת כ"א ע"ב – לגבי נר חנוכה – 'בשעת סכנה מניחה על שולחנו ודיו' – ורש"י שם 'סכנה – גזרת פרסיים לא להדליק נרות אלא בבית ע"ז שלהם'.

וכן בתרבות ג' ע"ב – 'ומסכנה ואילך נהגו העם לכנס בשלישי' ובהמשך הגמ' שם 'הסכנה שגזרו שבתולה הנשאת ביום רביעי ובעל להגמון ותחלה' – משמע סכנה כגזרת מלכות.

כללי, ומוכיח שעוד ברכה נתקנה מפני גזרה על התפלה כמו שכתב הרשב"א²⁷ על תקנת 'ברוך ה' לעולם' שהיתה בשעת שמד שגזרו על התפלה ותקנו ברכה שיש בה י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות – וא"כ ברכה זו נתקנה בגלל סכנת שמד וכאשר חזרה תפלת שמונה עשרה הרגילה, לא זוהי ברכה זו ממקומה. – כך ברכה מעין שבע נתקנה בשעת השמד ובעבור השמד לא זוהי ממקומה. ולשיטה זו מבורר א"כ מדוע נאמר מ"ש בימינו אך קשה לדבריו מדוע לא נתקנה מ"ש גם ליו"ט במקום תפלת יו"ט רגילה, ואולי הגזרה לשיטתו היתה על תפלת שבת בלבד.

סיכום השיטות בדברי הבה"ל²⁸ מצינו בדברי הראשונים שתי אפשרויות מהי הסכנה האם זו סכנה רגילה כשודדים וחיה רעה (רש"י בג"מ, רמב"ם) או סכנה של מזיקין שהיא מתחלקת למספר אפשרויות. בסוג ההיזק או אגרת בת מחלת (ויטרי, רש"י בפרדס וכן הראב"ה אפשרות א'), או מספר היזקים יחד (ר"ן אפשרות ב' ומנהיג אפשרות ב') או סכנה משום כוכב מאדים (ר' נתן בכולבו) או אפשרות אחרת שהסכנה לא מזיקין, אלא גזרת מלכות על התפלה (ר' יעקב שור) שיטות אלו בארו מהו טעם התקנה ויש לעיין לדברי הבה"ל מה נתקן בברכה?

ג – מה נתקן בברכה לשיטת הבה"ל

מתוך שיטות רוב הראשונים שבארנו עד כה, נראה שברכה מעין שבע נתקנה לציבור שישמע מפי הש"צ בזמן שהמאחרים מסיימים את תפלתם, וכן כתב המנהיג²⁹ 'שעי"כ המנהיג לאומרו בניגון יפה כדי להאריך' וכן נראה מרש"י שכתב בשבת (שם) 'לכן האריכו תפילת הציבור'³⁰ וכן הרמב"ם (שם) 'לפיכך חוזר ש"צ ומתפלל כדי שיתעכבו כל העם'

ויש שלמדו שלא נתקנה להאריך את תפילת הציבור אלא כדי שהמאחרים לבואיבך שישמעו מש"צ את ברכת מ"ש יצאו ידי חובת התפילה, וא"כ התקנה הייתה שבברכה זו יוציא הש"צ את המאחרים ידי חובת תפילתם.

והבנה זו מבארת את דברי הגאונים³¹ שהביא הטור בשם סידור ר' עמרם שהביא את

27. דברי הרשב"א בשו"ת הרשב"א ח"א סי' י"ד 'אבל ברכת המולך (הסיום של ברוך ה' לעולם) אינה מכלל הברכות של ק"ש דשתים לאחריה אמרו ולא שלוש אלא אותה ברכה יש בה שמונה עשרה הזכרות ונתקנה בימי השמד שגזרו שלא להתפלל ועמדו ותקנו אותה ברכה שיש בה שמונה עשרה ברכות שבתפלה ואע"פ שבטלה הגזרה נשארה אותה ברכה ביד הדורות'. וכן כתב האבודרהם בשם ספר המנהגות.

אך יש עוד טעמים נוספים לתקנה של יראו עינינו שלא כטעם זה. התוס' בברכות דף ד' ע"ב ד"ה 'אמר ר' יוחנן איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפלה' – אומרים: 'ואנו שאומרים יראו עינינו ופסוקים אחרים אחר השכיבנו נראה הואיל ותקיטו להו רבנן הוי ליה כגאולה אריכתא – דתקיטו רבנן לומר זה שבתוך כך יתפלל חברו גם הוא ולא ילך מבית הכנסת עד שיגמור כ"א תפלתו' מדבריו נראה שבימי חול לפחות בתקופת התוס' יתכן שגם קודם באו העם להתפלל בבה"כ ולכן תקנו חכמים י"ח אזכרות אלו שאם יחיד נטאחר בזמן שהציבור אומר ברכה זו ישלים לתפלתו – ותקנה זו היא כתקנת מעין שבע לשיטות הסוברים שנתקנה למאחרים, אך תקנה יותר מאוחרת שכן ברכת 'יראו עינינו' לא מזכרת בגמ'.

וכן הביא באבודרהם שם עוד טעם נוסף לברכה זו.

28. עיין לקמן טבלת סכום לכל השיטות.

29. סימן ז' כמובא לעיל.

30. ומדין זה שמעין שבע נתקנה להאריך תפלת הציבור דייק הגהות מימוניות על הרמב"ם (ס"ק ה') שאין יחיד רשאי לאומרה, שהרי כל התקנה היתה שהציבור יאמרו אותה – בעוד המאחרים מסיימים תפלתם ואם גם יחיד המאחר יצטרך לאומרה מה הועילו חכמים בתקנתם.

31. וכן הביא ספר העיתים את דברי הגאונים הללו והקשה עליהם באופן קצת שונה ותירץ בבית יוסף (עמ' 176)

הגאונים ר' משה ור' נטרוני וכתב בשמם כך 'ורב משה גאון כתב שיחיד שטעה ולא התפלל ערבית של שבת אלא של חול עם שמע מש"צ מגן אבות בדברו, שהיא ברכה מעין שבע מראש ועד סוף יצא ידי חובתו'.
וכן הביא את דברי ר' נטרוני גאון שאפילו לא התפלל ז' ברכות כלל ושמע מפי ש"צ מגן אבות מראש ועד סוף יצא ידי חובתו.
ומקשה הטור על דבריהם. על ר' משה גאון קשה כיוון שמחזירים אותו אם לא הזכיר 'את שבת' האיך יוצא בברכה אחת מעין שבע שאין זה דומה לשיטת בעל הלכות גדולות³² שיחיד שלא הזכיר של ר"ח ושמע מש"צ התפלה מראש ועד סוף יצא ששם הרי שומע כל התפלה וכאן כיצד יוצא בכך ששומע תמצית התפלה בברכה אחת במקום שבע ברכות?

ועוד מקשה על ר' נטרוני גאון שכתב שאפילו לא התפלל כלל יוצא בברכה מעין שבע והרי להלכה לא נפסק כרבן גמליאל שאומר 'שליח צבור פוטר את היחיד' אלא בר"ה ויה"כ אבל בשאר ימות השנה אין ש"צ פוטר את היחיד?
ובבית יוסף שם תירץ את שיטות הגאונים וכתב שלטעמם תפילת ערבית רשות ולכן לא חמורה כשאר תפילות ולכן מספיקה מעין שבע להוציאן ידי חובה כ"א כפי הנצרך לו.
אך הגר"א בבאורו שם לשו"ע כתב שגאונים אלו למדו את תקנת מעין שבע כמו שהבאתי לעיל, שעצם התקנה היתה להוציא את המאחרים ידי חובת תפלת ערבית ע"י אמירת ברכה מעין שבע ולא יצטרכו להתפלל כלל ולכן כיוון שנתקנה מעיקרה להוציא ידי חובת תפלה – ממילא לא קשים דברי הגאונים כיצד יוצא במעין שבע ידי חובת תפילה? שכיון שנתקנה להוציא ידי חובת תפלה את המאחרים, אע"פ שהם בקיאים תוציא גם את מי שטעה, ומי שלא התפלל כלל.

[ולהלכה נפסק בשו"ע³³ 'אם התפלל של חול ולא הזכיר של שבת – או שלא התפלל כלל, ושמע מש"צ ברכה מעין שבע מראש ועד סוף יצא' ובמשנה ברורה שם ס"ק כ"ח ד"ה יצא' ולכתחלה יש להזהר לומר עם ש"צ מלה במלה מתחלת הברכה עד סוף ב,א,ה' מקדש השבת, ואם כבר אמר ש"צ צריך לחזור ולהתפלל ולא יאמר ביחיד ברכה מעין שבע, גם נכון הדבר שאם נזכר קודם ששמע מש"צ הברכה הנ"ל שלא יסמוך ע"ז רק יתפלל עוד הפעם תפלת השבע כסדר']

ד – טעם תקנת הברכה לשיטת הירושלמי

הירושלמי במסכת ברכות פ"ח הל' א'³⁴ כתב 'אמר ר' יוסי ברבי נהיגין תמן במקום שאין יין ש"צ עובר לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת' מפשט דברי הירושלמי נראה שאמירת מ"ש נתקנה במקום שלא היה יין, וזה היה בבבל³⁵ כלשונו 'נהיגין תמן' ובמקום הקידוש הנעשה ביין נתקנה ברכה מ"ש להוציא ידי

32. נחלקו במסכת ר"ה דף ל"ד ע"ב רבן גמליאל וחכמים – שחכמים טוברים שהש"צ בחזרת הש"צ מוציא את מי שאינו בקיא בלבד, ור"ג סובר שש"צ מוציא אף את הבקיא ולהלכה נפסק שהלכה כרשב"ג בברכות של ר"ה ויה"כ (שהם ברכות ארוכות) והלכה כחכמים בשאר ימות השנה (כך כתב הב"י בסימן קכ"ד).

ובעל הלכות גדולות בתוס' בברכות כ"ט ע"ב כתב דין זה של יחיד שלא הזכיר של ר"ח ושמע מש"צ התפלה מתחלה ועד סוף יצא – וכן נפסק הלכה כמורו, ואע"ג שדין זה כולל את הבקי שטעה ולענין בקי נפסק כרבנן שלא יוצא ידי חובת תפילת שמונה עשרה, בתפלת הש"צ בשאר ימות השנה, כאן כיוון שכבר התפלל וטעה, בזה מודים חכמים לרשב"ג שש"צ מוציא אף את הבקי ולא נחלקו אלא במי שלא התפלל כלל שבזה אמרו שאין ש"צ מוציא את הבקי (בית יוסף שם).

33. שו"ע סימן רס"ח סעי' י"ג.

34. וכן מופיע אותו לשון בירושלמי בפסחים פ"י הל' ב' (דף ס"ט ע"ב בירושלמי שלפנינו).

35. חסרון היין בבבל – בבבל היה חסרון גדול ביין וגם היין שהיה מצוי היה בטיב גרוע, וגבוה במחירו

חובת קידוש. ויש לברר האם חסרון היין היה לאנשים בביתם וממילא גם בביה"כ וא"כ קידוש זה נתקן לכולם או שלכ"א בביתו היה יין ורק לצבור בביה"כ לא היה? כמו כן יש לברר כיצד ע"י אמירת ברכה מעין שבע יוצאים ידי חובת קידוש שצריך להעשות ביין? וכן נראה מפשט דבריו שכל פעם שיש חובת קידוש אמרינן מעין שבע במקום שאין יין וזה גם ביו"ט. ועוד יש לברר בדבריו שכתב במקום שאין יין ש"צ יורד לפני התיבה, משמע שאם יש יין אין הש"צ יורד לומר מעין שבע - וא"כ אין הטעמים של הבבלי והירושלמי שווים ביניהם ויש לברר האמנם אלו ב' טעמים שונים?

וכן סוף דבריו שכתב 'וחותם במקדש ישראל ואת יום השבת' - וכי ישראל מקדשים את השבת והרי קדושת שבת קבועה וקיימת?³⁶

ובפירוש הירושלמי שם כתב בעל הפני משה -³⁷ 'בבבל במקום שאין יין לקדש עליו הש"צ עובר לפני התיבה ואומר ברכה מעין שבע וחותם ובוזה יצאו ידי קידוש' ע.כ.ל. מדבריו נראה שחוסר היין שהיה בבבל, לא היה רק לאנשים בבה"כ אלא חוסר יין כללי, וכולם יוצאים ידי חובת הקידוש באמירת ברכה מ"ש, וברכה זו יכולה להוציא ידי חובת קידוש אע"ג שלא עשוהו על היין שנראה שסובר שמדין תורה יוצא האדם ידי חובת קידוש בזכרון דברים³⁸, שכל חובת היין היא מדרבנן בלבד, ובמקום שאין יין תקנו חכמים ברכה מיוחדת למלא את מקומו, וכן נראה מדבריו שנתקנה תקנה זו בכל פעם שיש חובת קידוש ואם כך גם ביו"ט שצריך לקדש ואין יין יאמרו ברכה מ"ש, ולפי דברו הטעם של הבבלי שונה מהירושלמי.

ובפרוש בעל ספר חרדים על הירושלמי כתב שהיה בבבל מקומות שאין בהם יין וכיוון שמדין תורה יוצא האדם ידי חובת קידוש בזכירה בדברים שכתוב 'זכור את יום השבת לקדשו' - בדברים בכניסתו וביציאתו - כיוון שקדשו בדברים יצא, ורק רבנן הצריכו לקדש על היין שנית אע"ג שכבר יצא ידי חובת קידוש מהתורה בהזכרת שבת שהזכיר בקדושת היום בתפלה. ובמקום שאין יין וחובתם של חכמים לקדש על היין לא יכולה

וראיות לכך אנו מוצאים בדברי הירושלמי שלפנינו ועוד מקומות רבים בבבלי כגון במגילה כ"ו ע"ב מובא שרב הווא עמד לפני רב ללא חגורה ושאלו רב מפני מה לא לובש חגורה והשיב לו שמשכן את חגורתו לשם קניית יין לקידוש - משמע שהיין היה יקר, וכן במסכת בי"ב על המשנה 'לא יפתח אדם חנות של נחתומין תחת אוצרו של חבירו ולא רפת בקר, ובאמת ביין התיירו אבל לא רפת בקר' ושם בגמרא תניא 'ביין התיירו מפני שמשביחו ולא רפת בקר מפני שמסריחו אמר רב יוסף האי דידן אפילו קוטרא דשרגא נמי קשיא ליה' (ופירוש דברי רב יוסף היין שלנו בבבל אפילו עשן של נר קשה לו) משמע שהיין של בבל טבעו גרוע וממהר להחמיץ והסיבה לכך שהיין היה יקר ונדיר שהאקלים של בבל הוא יבש ואינו הולם גידול זה, בניגוד לאזורים רבים בא"י, וגם טיב הקרקע היה גרוע לגידול יין משום שהקרקע ברוב האזורים המישוריים שבהם ישבו המוני היהודים היתה גירנית ואף שטחי גבס היו מצויים בה ולכן היין מיהר להחמיץ - (מתוך פרקים בחיי הכלכלה של אמוראי בבל - עמ' 91, 164). וכן אומרים אנו בתפילת מי שברך בשבת 'מי שנתנים נר למאור ויין לקידוש ולהבדלה' - ברכה זו נתקנה בימי הגאונים ונראה בה חוסר היין שהיה בבבל.

36. בביצה י"ז ע"א לפני חתימה בברכה אמצעית של שמונה עשרה ביו"ט שחל בשבת נאמר 'תני תנא קמיה דרבינא מקדש ישראל והשבת והזמנים א"ל שבת ישראל מקדשי ליה? והא שבת מקדשא וקיימא! אלא אימא מקדש השבת וישראל והזמנים' ורש"י שם מפרש ישראל דוקא את הזמנים מקדשים שבגלל קדושתם מקדשים חודשים ואז נקבעת קדושת זמנים - אך שבת קדושה מששת ימי בראשית ולא תלייה בקביעות ר"ח.

37. וכדבריו כתב ג"כ ר' אליהו מפולדה בבארו על הירושלמי.

38. **קידוש על היין** עיין בברור הלכה לפסחים ק"ו על דברי הגמ' 'זכור את יום השבת לקדשו' - זכרו על היין בסכום שיטות הראשונים שחלקו האם קידוש על היין הוא מן התורה או מדרבנן והדרשא לעיל אסמכתא בעלמא ומהתורה מספיק לזכור את יום השבת בדברים ומהירושלמי שלפנינו משמע שיוצא ידי חובת קידוש אע"ג שאין יין - ואם כך משמע שמדין תורה א"צ לקדש על היין שאל"כ איך יוצא ידי חובת קידוש? הרי מהתורה צריך דוקא יין.

להתקיים, יוצא ידי חובה דאורייתא לפחות בכך שהזכיר בתפלה, ואע"פ שבתפלה רגילה לא צריך לחזור הש"צ למי שאינו בקיא – בתפלת ערבית שהרי היא רשות – במקרה שאין יין כיוון שע"י התפלה יוצא האדם ידי חובת קידוש מהתורה – הפכה התפלה לחובה (לצאת בה ידי חובת קידוש מהתורה) ובמקרה כזה תקנו חכמים חזרת הש"צ לתפילה זו, להוציא את מי שאינו בקיא בתפלה, שיצא ידי חובת קידוש בזכרון הדברים ששמע מש"צ וברור ממילא כיצד ברכה מעין שבע מוציאה ידי חובת קידוש שאין היא מוציאה ידי חובת קידוש על היין אלא ידי חובת קידוש מהתורה ולכך מספיק זכרון דברים שנאמר במעין שבע. בדבריו לא כתב מה הדין ביו"ט ונראה שגם בו במקום של חסרון יין תאמר מ"ש.

אבל מדבריו ברור שבמקום שיש יין אין ש"צ יורד לומר מ"ש, שיוכל כל אדם לצאת ידי חובת קידוש בביתו ולכאורה לפי דבריו היה עלינו לתקן שגם במקום שיש יין תאמר מ"ש, שהרי מי שאינו בקי לא יוכל לקדש בביתו שהרי אינו בקי בתפלה וא"כ כיצד ידע לקדש? ומתרץ על כך בעל ספר חרדים שכאשר יש יין לכ"א בביתו חברו הקרוב אליו יוכל לקדש לו, אך במקום שאין יין ולא יוכל חברו לקדש אז תקנו לומר מ"ש.
ובפרוש על הירושלמי למהר"ש סוריליו³⁹ כתב על דברי הירושלמי אלו 'ויש אורחים בבית המדרש ולהוציאן אומר ברכה אחת מ"ש וחותרם מקדש השבת וקסבר מקדשין בלא יין' ע.כ.ל

מדבריו נראה שהתקנה נתקנה במקום שהיה יין לאנשים בביתם, אך כנראה רק לצבור בביה"כ לא היה, וממילא האורחים הלנים ואוכלים בבית הכנסת לא יכלו לצאת ידי חובת קידוש, ולכן תקנו חכמים שבמקרה שאין יין לצבור תספיק ברכה מעין שבע לקידוש – במקום היין. ובכך יצאו האורחים ידי חובה ולהם נתקנה התקנה, וגם מדבריו נראה שקידוש על היין הוא מדרבנן, ולכן במקום שלא נמצא אמרו חכמים שיקדש ע"י ברכה מ"ש, וכן נראה שגם ביו"ט יאמרו לצורך אורחים ברכה מ"ש – במקום שאין יין. אך בגרסת הירושלמי שלפניו לא מופיעה הסיומת 'וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת' אלא לגרסתו כתוב 'וחותרם מקדש השבת' ואם כך נתישבה קושייתנו כיצד יתכן לחתום מקדש ישראל ואת יום השבת, וכן נראה מדבריו שהבבלי והירושלמי הם ב' טעמים שונים בברכת מ"ש.

הסבר נוסף בדברי הירושלמי מופיע בדבריו בעל שירי הקרבן⁴⁰ הוא מקשה כיצד יתכן שברכה מ"ש תוציא ידי חובת קידוש, וא"ת שבכך שיזכיר את יום השבת ע"י דברים ככתוב בתורה 'זכור את יום השבת' – וזכירת דברים מדין תורה מספקת, לשם מה צריך לכך ברכה מיוחדת הרי כבר הזכיר בתפלה את יום השבת? בתרוצו הראשון מתרץ כבעל ספר חרדים לעיל שנתקנה להוציא ידי חובת זכירה את מי שלא בקי בתפלתו, ובהמשך דבריו מביא הסבר נוסף, שאמנם מ"ש לא נתקנה כלל להוציא ידי חובת קידוש, אלא כיון שבד"כ במקום שיש יין צבור שצריך לשמוע את הקידוש מתעכב לאחר התפלה, ובנתיים המאחרים שלא הספיקו לגמור תפלתם יסימוה ולא ישארו לבדם, שהרי העם ממתין בשמיעת הקידוש, אך במקום שאין יין ואין הצבור מתעכב לאחר תפלתו וישנו חשש שהמאחרים ישארו לבדם, לאחר תפלת צבור, וישנה סכנת מזיקין בגלל בתי כנסיות המצויין בשדות, תקנו חכמים לומר מ"ש לעכב את הציבור עד שיסימו המאחרים תפלתם, וא"כ לשיטתו נתקנה מ"ש (גם לדעת ירושלמי), לצורך המאחרים לעכב את הצבור בתפלתו, וממילא לפי דבריו לא נצטרך לומר שיש מח' בין

39. מופיע בסוף הירושלמי – פירוש לר' שלמה סירליו – עם גרסאות שונות מהירושלמי שלפנינו.

40. בעל 'קרבן העדה' על הירושלמי כתב גם פירוש בו הוא יותר מרחיב כתוס' וקראו שירי הקורבן – פרש זה שלפנינו מופיע בסוף הירושלמי שבמסכת פסחים (על דף ס"ט ע"ב).

הבבלי לירושלמי אלא שהירושלמי מדבר על זמן אמירת הברכה - במקום שאין יין, והבבלי - מדבר על הטעם שהיא נאמרת בזמן זה משום הסכנה - ואם כך נצטרך לומר שמ"ש נתקנה רק בע"ש במקום שלא היה יין לקידוש - אך ביו"ט לא נתקנה - שכן מוזכר כך בפרוש בבבלי.

שיטת הראב"ה בירושלמי⁴¹

לראב"ה היתה גרסה שונה מאשר הירושלמי שלפנינו וגרס כך 'אמר ר' יוסי ברבי נהיגין תמן במקום שאין יין ש"צ עובר לפני התיבה ואומר ויכולו השמים ואומר ברכה אחת מעין שבע - מגן אבות בדברו וכו' וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת' (ומוסיף הראב"ה על דברי הירושלמי) 'ובחתימה לא נהגו לחתום הכי'.

ועל דברי ירושלמי אלו כתב האור זרוע⁴² (תלמידו) 'הא למדת (מדברי הירושלמי) דוקא היכא דליכא יין היה אומר ש"צ ויכולו אבל היכא דאיכא יין היה אומר קדוש על הכוס במקום ויכולו, ואחרי הקדוש ברכה אחת מ"ש - אבל ויכולו לא היה אומר ש"צ בקול רם אלא בלחש בתפלה בלבד כמו כל יחיד שאומר בתפלה בלחש" - ומדברי הירושלמי שלפניהם משמע שלא רק ברכת מ"ש אלא גם ויכולו נאמרת במקום שאין יין, ולולא דברי האו"ז בהסברו לירושלמי, היה ניתן לומר בדברי הירושלמי אלו שתקנו חכמים שבמקום שאין יין אומר ש"צ ויכולו וברכה מעין שבע במקום קידוש על היין - אך במקום שיש יין לא יאמר הש"צ לא ויכולו ולא ברכה מ"ש. אבל אחרי דברי האו"ז משמע שלמד בירושלמי זה שדווקא אמירת 'ויכולו' נתקנה במקום שאין יין אך אמירת מ"ש היא גם במקום שיש יין, וא"כ לשיטתם אין תקנת מ"ש לפי הירושלמי תחת קידוש אלא ויכולו ניתקן תחת קדוש וא"כ יש לעיין מדוע נתקנה מ"ש לשיטת הירושלמי?

ואמנם בדברי הראב"ה⁴³ בשם הירושלמי⁴⁴ מופיע טעם אחר מאשר הירושלמי שלפנינו וכך כתב 'גרסינן בירושלמי בפרק בתרא דתענית" בו ביום העמידו הלכה כרבן גמליאל שאמר תפילת ערבית חובה - שסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית ומתפלל בלחש. והעמידו הלכה כרבי יהושע שאמר תפילת ערבית רשות - לירד ש"צ בערבי שבתות ובימים טובים, ובערב יום הכיפורים ולומר מעין שבע ומעין המאורע⁴⁵... ועתה בדין הוא שהיה לש"צ לחזור ולהתפלל כדרך שהתפללו בלחש, כאשר הוא דרך לעשות ביוצר ובמנחה לחזור שנית ולהתפלל - אלא להודיע שתפילת ערבית רשות. כדפסקינן בגמ' דידן⁴⁶, נהוג שאין מתפלל ש"צ בקול כך שנית תפילת ערבית, ובליל

41. מופיע בראב"ה סימן קמ"א (עמ' 128).

42. האור זרוע (לר' יצחק ב"ר משה - תלמיד הראב"ה) בתשובות ח"א סימן תשנ"ב - בתשובה זו רוצה האו"ז להוכיח מדברי ירושלמי אלו שלא נתקן קידוש בבה"כ כדי להוציא את האורחים ידי חובתם - (כמו שיטות רוב הראשונים - וממילא בימינו שאין אורחים בבה"כ קשה מדוע עלינו לקדש?) אלא נתקנה כדי לקדש את היום ברבים לכבוד היום וטעם זה שייך גם לימינו (לסכום שיטות הראשונים בקידוש בבית הכנסת עיין ברור הלכה לפסחים על דף קא עמ' פ"ו שם).

43. טעם זה מביא הראב"ה כטעם נוסף - חוץ מהטעם שהביא לעיל בשם הבבלי.

44. הראב"ה בסימן קצ"ו עמ' 242 מביא את דברי הירושלמי הללו נסמך לאמירת מ"ש בימינו (עיין לקמן בפרק זה). על ירושלמי בראשונים שאינו לפנינו: מביא שם אופטוביצר בהערות (סעיף 19) שלפנינו לא נמצא ירושלמי זה, וכן מופיע ירושלמי זה בראב"ן סי' קס"ט (וגם בהערות שם נכתב שאינו לפנינו) ומעניין להעיר את הערתו של אבטוביצר על ספר הראב"ה (בסימן י"ב הע' 17) שכתב שלדעתו לפני חכמי אשכנז וצרפת הראשונים היה ירושלמי אשר נקבעו ובאו לתוכו הוספות הרבה מן הבבלי ומספרי אגדה והלכה אחרים וביחוד מספרי הגאונים (עיין שם בהוכחותינו לטענתו).

45. דברי ראב"ה אלו קצת קשים שמשלב בדבריו את הבבלי והירושלמי יחד והשתולתי לכארו בהערות.

46. בברכות דף כ"ז ע"ב מופיע המחלוקת בין רבי יהושע ורבן גמליאל ור"י האם ת"ע רשות או חובה וכותב הראב"ה שכדי להודיע שתפילת ערבית רשות והלכה כר"י אין ש"צ חוזר בתפלת ערבית כמו

שבתות נמי היה לו לעשות כן אלא בתיקון משום סכנה⁴⁷ – ומכל מקום צריך לשנות ולהודיע לכל שהיא רשות. ואומר מעין שבע. ומהירושלמי משמע שלא משום סכנה איתקן אלא להיכרא שיותר יש היכרא בזה ממה שאם לא היה אומר כלום⁴⁸, ומשום פלוגתא העמידו הלכה ומנהג על דעת שניהם, ולא פליג אגמרא דידן⁴⁹ ובהא מיהא פליג דביו"ט מיהא אין צריך לאומר⁵⁰.

והנראה מירושלמי זה – שחכמים פסקו הלכה במח' האם תפלת ערבית רשות או חובה גם כר"ג שאמר ת"ע חובה, וגם כר"י שאמר ת"ע – רשות, ולכן להראות שהלכה כר"ג – שאמר חובה תקנו לסמוך גאולה של ערבית לתפלה. ולהראות שהלכה כר"י – שהיא רשות – תקנו לומר ברכה מע"ש בערב שבת ובערב יו"ט ובערב יום כיפור, כדי שיהיה היכר שאין עושים חזרת הש"צ רגילה. אלא תקנו ברכה מיוחדת מ"ש שהיא תראה שאין ת"ע חובה אלא רשות, ולכן לא אומרים חזרת הש"צ רגילה, ואם כך קשה שלכאורה עדיף שנתקן שלא יאמר כלום ובכך יהיה היכר שאין אומרים חזרת הש"צ בגלל שת"ע רשות – ? וכותב על כך הראביה בשם הירושלמי שיותר יש היכר לעשות חזרת הש"צ חלקית ולומר מ"ש, מלא לומר כלל חזרת הש"צ, שההיכר יותר גדול בכך שאומר חזרת הש"צ חלקית, שאם לא היו אומרים כלל חזרת הש"צ, א"ל שלא חזר הש"צ בגלל שכולם היו בקיאים ועכשיו שחוזר ואומר רק ברכה מעין שבע זה היכר ברור שת"ע רשות נראה לפי הירושלמי הנ"ל, שכל תקון מ"ש הוא להיכר שת"ע רשות, מובן מדוע תקנו את ההיכר רק בערבי שבתות ויו"ט ויו"ב, כי בזמנים אלו יש תפילה ברוב עם. ממילא יוצא שירושלמי זה חולק על הבבלי שלפנינו.

טעם זה שמופיע בירושלמי שנתקנה מ"ש להיכר – סותר לכאורה את הירושלמי שלפנינו שלשיטתו מעין שבע נתקנה במקום שאין יין לקידוש – אך לפי הגרסא לעיל שהבאתי שהיתה לראביה בירושלמי שלפנינו לא קשה כלל שהרי לא גרס אצלנו שמ"ש נתקנה במקום שאין יין לקידוש אלא אמירת ויכולו נתקנה במקום שאין יין לקידוש. וא"כ מ"ש לשיטת הראביה לפי הירושלמי נתקנה להיכר שת"ע רשות, ומה שנתקן תחת קידוש זהו אמירת "ויכולו".

אך גם אם נגרוס כמו הירושלמי שלפנינו שמ"ש – היא זו שנתקנה במקום קידוש (ולא ויכולו כגרסת הראביה והירושלמי) נאמר: שדברי הירושלמי שמ"ש נתקנה להיכר שת"ע רשות הכוונה – לגוף הברכה של מ"ש ללא החתימה – ואילו הירושלמי שלפנינו שבו משמע שנתקנה להיות במקום קידוש הכוונה לחתימה שנוספת אחרי גוף הברכה, שהיא תאמר במקום שאין יין וא"כ הירושלמי בגרסתו שלפנינו שהביא שאומר מ"ש – וחותרם מקדש השבת, מתחלק לב' חלקים 'אומר מ"ש' – בכל פעם, בין יש יין ובין אין יין, להיכר שת"ע רשות. 'וחותרם מקדש השבת' – במקום שאין יין לקידוש. וממילא תיושב הגרסא של הירושלמי שלפנינו עם הירושלמי בתענית שאינו לפנינו שהביאו הראביה.

שעושים בשחרית ובמנחה, ודבריו 'פסקינן בגמרא דידן' נראה שמכוונים לבבלי שפסק הלכה כרבי יהושע שת"ע – רשות.

47. הסבר זה הוא לשיטת הבבלי מדוע נתקנה מ"ש.

48. הסבר זה חוזר לדברי הירושלמי שמביאו בתחלת דבריו בטעם תקנת מ"ש.

49. נראה שלא חולק הירושלמי על הבבלי בכך שצריך לומר ברכה מ"ש.

50. שלבבלי אינו נאמר ביו"ט ולירושלמי כן נאמר.

ה' - שיטות המאחרות את הבבלי והירושלמי לטעם אחד

כפי שנראה מפשט דברי הגמ' עד כה, הבבלי והירושלמי הם ב' שיטות שכ"א בעלת טעם שונה. לשיטת הבבלי - במקום סכנה, ולשיטת הירושלמי - במקום שאין יין מצוי. אך יש בין המפרשים הרוצים לישב את ב' השיטות כשיטה אחת בטעם תקנת מעין שבע. בעל שוירי הקורבן⁵¹ - כמו שכבר הבאתי לעיל שלשיטתו לא נחלקו בבלי וירושלמי אלא הם ב' הסברים שונים הבבלי מדבר על טעם התקנה - מפני הסכנה. והירושלמי - על הזמן. כאשר אין יין והצבור לא היו מתעכבים בבית הכנסת, היה צורך לעכב את המתפללים ע"י אמירתה של ברכה מ"ש, אך בפשט דברי הבבלי לא נזכרת ההגבלה שנאמר מ"ש רק במקום שאין יין - שאומרת הגמ' 'אמר רבא ש"צ היורד לפני התיבה ערבית...' משמע כל ערב שבת אך אם נרצה לישב בין הבבלי והירושלמי שחד טעמא הוא (למרות שלא כתב כך בעל שוירי הקורבן בפירושו) נצטרך לומר שדברי רבא - הם רק במקום שאין יין ולא כל שבת - וגם דברי הירושלמי התקיימו רק בשבת ולא ביו"ט כמו שמשמע בבבלי.

שיטת בעל היפה עינים⁵² - הירושלמי מודה לבבלי שברכה מ"ש נתקנה מפני הסכנה ואומרים אותה בכל שבת גם במקום שיש יין, ומה שהביא הירושלמי שנאמרת במקום שאין יין לקידוש הכוונה ליו"ט שאין בו יין לקידוש אומרים בו ברכה מ"ש - במקום קידוש על היין ולפי דבריו נתקנה ברכה מ"ש לב' שמושים שאינם סותרים זה את זה, כל שבת (כמו הבבלי) לומר מפני הסכנה המצויה לצבור, וביו"ט רגיל שיש בו יין אינה נאמרת אלא במקום שאין בו יין לקידוש אומרים אותה במקום הקידוש, ונראה מדבריו שמ"ש נאמרה בכל שבת, ושבת שלא היה בה יין לקידוש שמשה מ"ש לב' שמושים - לעכב את הצבור משום סכנה ליחיד המתאחר - ולהוציא ידי חובת קידוש, אך ביו"ט רגיל שלא נתקנה בו מ"ש בגלל חשש סכנה לא נאמרה, אלא ביו"ט שלא היה בו יין נאמרה במקום קידוש על היין. וכראיה לדבריו מביא את הסיומת הנמצאת בירושלמי - שחותם 'מקדש ישראל ואת יום השבת' והרי חתימת ישראל היא רק ביו"ט - שמקדשים ישראל את הזמנים אבל שבת קדושתה קיימת ומהי משמעות חתימה זו? אלא רוצה לומר שדברי ירושלמי אלו פרושם כך החלק של החתימה 'וחותם מקדש ישראל' הכוונה ביו"ט. והחלק השני של החתימה 'ואת יום השבת' צריך לשנות גרסה ולגרוס 'ואת החג' - או במקום לשנות גרסה יש לפרש 'ואת השבת' - או את השבת בשבת. דהיינו, ביו"ט שאין בו יין לקידוש חותמים בישראל - 'מקדש ישראל והזמנים' ובשבת רגילה חותמים 'מקדש השבת'. ובדבריו כתב שהירושלמי מודה לבבלי אך לא כתב אם הבבלי מודה לירושלמי ואמנם מפשט דברי הבבלי שכתב אין ש"צ יורד ערבית ביו"ט, נראה שבכל יו"ט לא אומרים ברכה מ"ש לא משנה אם יש יין או אין יין, ולפי"ז הבבלי כן חולק על הירושלמי, אך יתכן להעמיד את דברי הבבלי שמה שכתב 'אין ש"צ יורד ביו"ט' הכוונה ביו"ט שיש בו יין לקידוש אך יו"ט שאין בו יין לקידוש כן יורד הש"צ שאומרים ברכה מ"ש במקום קדוש וכך עדיף לומר⁵³.

51. באותו מקור לעיל.

52. יפה עינים (לר' אריה ליב יעלין) בפרושו על שבת כ"ד ע"ב.

53. לענין מחלוקת בבלי וירושלמי - נכתב בשו"ת הרמ"ע (סימן נ"ט) שכל דבר הנזכר בתלמוד בבלי

וסובל שתי פרשים ויתברר האחד ע"פ הירושלמי ממנו לא תווע'.

וכתב כן הכסף משנה (נדריים פ"ט ה"ח) 'ובכל מקום שאנו יכולים לפרש באופן שאין הירושלמי חולק על הבבלי עדיף אע"פ שהפירוש יהיה רחוק קצת' (להרחבה עיין אנציקלופדיה תלמודית פרק ט' ערך הלכה עמ' רנ"א).

שיטת הצפנת פענח⁵⁴ – אין הבבלי והירושלמי חולקים ולדעת שניהם הטעם שנתקנה מעין שבע הוא בגלל סכנת מזיקין שהיתה למאחרים לבוא לביה"כ, אך לא היו הצבור באים להתפלל לביה"כ בכל ערב שבת בגלל שת"ע רשות, ורק במקום שלא היה יין בא הצבור להתפלל לביה"כ כדי שיצאו ע"י תפלתם, ידי חובת קידוש מהתורה, ואז כשבאו לביה"כ בזמן שלא היה יין בכתייהם היו אנשים מאחרים לבוא, ונצרכו לתקן מעין שבע כדי להשהות את הצבור, שלא ישארו המאחרים לבדם, ולשיטתו הירושלמי מדבר על הזמן בו אמרו מעין שבע – בזמן שבאו להתפלל, שלא היה יין. והבבלי מדבר על טעם תקנת הברכה – מפני המאחרים שלא ינוקו.

ר' שאול ליברמן – רוצה לומר שהבבלי והירושלמי הם ב' שלבים. שראשית תקנו ברכה מ"ש לקידוש היום במקום שלא היה יין וזה כשיטת הירושלמי, ואח"כ חזרו והשתמשו בברכה מ"ש בשעת הסכנה – שזוהי שעת השמד (הוא מבאר סכנה כמו שהבאתי לעיל בשמו של ר' יעקב שור) – לתפלה, במקום תפלת שבת הרגילה.

וגם אם נסבור סכנה כשיטות רוב הראשונים – סכנת מזיקין. ניתן לומר שבתחילה תקנו מ"ש במקום שלא היה יין לקידוש ואח"כ חזרו והשתמשו בברכה זו – להשהות את הצבור בתפלתם ואז יוצא ג"כ שאלו ב' שלבים באמירת הברכה⁵⁵.

ו' – אמירת הברכה ביו"ט וביום חול⁵⁶

בדברי הגמ' בבבלי משמע בפרוש שלא נתקנה ברכה מ"ש ביו"ט שאומרת הגמ' 'שאלמלא שבת אין ש"צ יורד ערבית ביו"ט' ובדברי המפרשים מוזכרים מספר טעמים לכך מדוע לא תקנו חז"ל את הברכה גם ביו"ט.

במחזור ויטרי⁵⁷ – מובא שביו"ט יכול לטול אבוקה בידו וממילא אין חשש מזיקין שבעזרת האור מרחיק האדם את ההיזק, וביחוד אם נאמר שזהו היזק של שדים וכדומה, ואומרת הגמ' בברכות (מג ע"ב) 'אמר מר זוטרא בר' טוביא אמר רב אבוקה – כשנים' אומרת הגמרא בהמשך שלשניים נראה השד ואינו מזיק.

ובשפת אמת⁵⁸ – שואל על שיטת רש"י שכתב שביום חול לא באו להתפלל – לא נצרך לברכה, אך ביו"ט הרי לא היו טרודים במלאכתם והיו באים להתפלל – ומדוע לא תקנו? – ומתוך שדוקא בשבת שמקדימים לקבלה היו רוב הציבור ממהרים לבוא ומועט היו מאחרים, ואז היה חשש סכנה – אבל ביו"ט לא היו מקדימין לבוא ומשחשבה כולם באים וא"כ לא היו ביו"ט מאחרים ולכן לא נצרך לתקן.

54. הצפנת פענח (לר' יוסף ראזין) על פ"ט מהל' תפילה הל' י'.

55. בספר יסודות התפלה לאליעזר הלוי עמ' 190 כתב שברכה שמעין שבע שבידינו מורכבת מב' חלקים אחד מקורו בבבלי ואחד בירושלמי.

ח"א – אלקינו ואלקי אבותינו – (הברכה האמצעית בשמונה עשרה של שבת) – עם החתימה 'מקדש השבת'.

וח"ב – **מגן אבות** – שזוהי תמצית שבע ברכות שבת.

לחלק א' – המקור בירושלמי שהבאנו לעיל שבמקום שאין יין אומרים 'ברכה אחת מעין שבע' – והכוונה לפי פרושו היא לברכה האמצעית של שמונה עשרה (אלקינו ואלקי אבותינו עם החתימה – מקדש השבת).

לחלק ב' – המקור בבבלי – שמשום סכנה תקנו אמירת תמצית שבע ברכות ללא החתימה מקדש השבת.

וב' ברכות אלו הצטרפו לסדור התפילה וא"כ להסברו הבבלי והירושלמי כ"א מדבר על חלק אחר של הברכה, וממילא אין קושי ביניהם ושיטתו קשה מאד כיצד יתכן שדברי הירושלמי ש"צ יורד ואומר ברכה מעין שבע' הכוונה לברכה מתוך שבע ברכות שבת והרי משמעות של 'מעין' שבע בדרך כלל היא משמעות של תמצית – כמו שמיצאנו ברכה מעין שלש – שהיא תמצית ג' ברכות.

56. למרות שבמשך הפרקים לעיל הוזכר הנשוא משום הרחבה וסדר יחדתי לנשוא פרק בפני עצמו.

57. מחזור ויטרי עמ' 83.

58. שפת אמת על שבת כ"ד ע"ב.

ובשו"ע הרב כתב⁵⁹ – 'בליל יו"ט לא היו באים לביה"כ מפני שטרודים במלאכת אוכל נפש' – משמע שלא נתקנה בגלל שהצבור כלל לא באו להתפלל. לפי הסברים אלו ניתן לישב את השיטות שהבאנו לעיל בבבלי: **לשיטת רש"י והרמב"ם** – שהמזיקין שודדים, חיה רעה וכד'. וביום חול לא היו באים להתפלל, לא נתקנה ביו"ט כהסבר השפת אמת – שלא היו מאחרים – או שלא באו להתפלל (שו"ע הרב)

לשיטת הסוברים משום 'אגרת' ובתי כנסיות בתוך הישוב ובחול באים להתפלל (ויטרי, רש"י בפרדס) א"ל כדברי הויטרי שבחול וביו"ט נוטל אבוקה וניצול מהזיק השדים ולכן לא נתקנה.

למסבירים משום 'אגרת' ובתי כנסיות בשדות הישוב [הראביה והמנהיג (א)] ונראה שבאו להתפלל ביום חול, א"ל ג"כ שיכול ליטול אבוקה בידו ביו"ט ובחול.

למסבירים משום כמה סכנות יחד – הר"ן (ב) המנהיג (ב) בתי כנסיות מחוץ לישוב ובחול לא היו באים להתפלל – לשיטות אלו קשה מדוע לא תקנו ביו"ט שחל ביום רביעי בו כל הסכנות מצויות יחד? ניתן לומר, מכיון שהסכוי של יו"ט לחול ביום רביעי הוא חשש רחוק, שהרי לא אד"ו – ראש ולא בד"ו – פסח⁶⁰, ואם ליל ר"ה לא יכול לצאת בליל רביעי, גם ליל סוכות לא יכול לצאת ביום רביעי וגם שמיני עצרת לא יכול לצאת ביום רביעי, א"כ נותרו רק שביעי של פסח, ושבועות ויוה"כ שיכולים לחול ביום רביעי וכיוון שהדבר נדיר לא תקנו מעין שבע ליו"ט כזה.

למסביר מטעם מאדים – הוא משמש רק בע"ש.

למסביר מטעם שמד – גזור רק על שבת ולא על יו"ט.

כל זה בהסבר השיטות בבבלי, אך מפשט דברי הירושלמי שחולק על הבבלי נראה, שמעין שבע תאמר גם ביו"ט במקום שאין יין לקידוש, וביום חול לא שייך טעם התקנה. וביחוד לשיטת הראביה בירושלמי שתקנו מ"ש להיכר שת"ע רשות, כתב הראביה בפרוש שתאמר הברכה גם ביו"ט, וביום חול לא היו באים להתפלל ולכן לא נצרך לתקן היכר זה.

למפרשים שאין הבבלי וירושלמי חולקים

לבעל שירי הקורבן – כשאין יין לקידוש, נתקנה לעכב את הציבור – כיון שבבבלי כתוב בפרוש שלא נאמרת ביו"ט גם בירושלמי נצטרך לומר כך שהתקנה הזו רק בערב שבת נתקנה – שהרי למדנו בדבריו שאינם חולקים.

לבעל היפה עינים – לשיטתו יו"ט שיש בו יין לא תאמר – ולכך התכוון הבבלי שאין נאמרת ביו"ט' אך יו"ט שאין בו יין תאמר גם לפי הבבלי וגם לפי הירושלמי. [וכן להלכה הובאה ברכת מעין שבע רק בשבת בלבד ולא ביו"ט]

ז' – אמירת הברכה בשבת שאחר יו"ט

לאותן שיטות ראשונים הסוברות שמעין שבע נתקנה מפני המאחרים לביה"כ יש לברר מפני מה אחרו אנשים בע"ש לבית הכנסת? יש שלמדו שמאחרים אלו הם העם שבשדות⁶¹ שביום ששי עושים מלאכתם עד מאוחר, וממילא בע"ש אחרו לבוא לבית

59. שו"ע הרב לבעל התנאי – סעיף י"ד בסימן רס"ח.

60. עיין טור אר"ח סימן תכ"ח.

61. וכן כתב הרשב"א בתשובותיו ח"א סי' ל"ז – 'דמעיקרא איתקן מפני עם שבשדות'.

וכן כתב האבודרהם לגבי סדר ליל פסח ע"מ ר"ד י' שמעין שבע נתקנה עבור עם שבשדות'.

הכנסת, ולשיטה זו - שהמאחרים הם העם שבשדות - שבת שחלה אחר יו"ט כיון שהעם לא היו עסוקים במלאכתם בשדות - ממילא לא היה חשש מאחרים ולכן לא נתקנה מ"ש להאמר בשבת זו. שיטה זו מופיעה בשו"ת הריב"ש⁶² בשם ספר השולחן. וכן בלחם משנה⁶³ בשם יש מפרשים שכתב שלשיטה זו בשבת שאחר יו"ט אין אומרים מ"ש דליכא עם שבשדות אך הריב"ש בתשובה זו אומר שגם אם נלמד שהמאחרים הם עם שבשדות עדיין יש לומר מ"ש בשבת שאחר יו"ט, שגם ביו"ט היה עם בשדות ומוכיח זאת מגמרות מפורשות⁶⁴ - וממילא לא ניתן לומר שלא נתקנה מ"ש בשבת שאחר יו"ט. ועוד מביא הריב"ש בדבריו שלא נראה שהמאחרים שלהם נתקנה מעין שבע הם דוקא העם שבשדות, שהרי לא נזכר שהמאחרים הם דוקא העם שבשדות לא בדברי רש"י ולא בדברי הרמב"ם אלא המאחרים הם כל חלקי העם שבעיר, כ"א בגלל סיבתו - שהרי גם העם שבשדות עם התקיעה הראשונה נכנסים לעיר ובטלים ממלאכתם ואין שום סיבה שיאחרו יותר משאר אנשים.

ובענין זה כתב המנהיג⁶⁵ ויו"ט שחל להיות בע"ש אע"פ שאין עושין מלאכה כי אם אוכל נפש צריך לומר ברכה מעין שבע - מגן אבות בדברו... להמתין המתאחרין לבוא בעבור סעודת השבת' מדבריו נראה שהמאחרים הם לא רק עם שבשדות, אלא גם העם שמכינים את סעודת שבת ביו"ט שעדיין מותר במלאכת אוכל נפש וממילא נתקנה מ"ש גם בשבת זו.

סיכם את כל הטעמים לאמירת מעין שבע בשבת זו בספר אורחות חיים⁶⁶ וכתב וביו"ט שחל להיות בע"ש נמי אמרינן לה - כדי שלא לחלק בשבתות - או שמא היו טרודין באוכל נפש ומתאחרין לבוא - או כגון שומרי גנות ופרדסים' בדבריו ישנם ג' טעמים לכך שנאמר מ"ש בשבת זו.

(א) לא פלוג - שגם אם נאמר שלא היו מאחרין בע"ש זה, כדי לא לחלק בין שבת זו לשאר השבתות, נתקן גם בה.

(ב) 'שמה היו טרודין במלאכת אוכל נפש' - כמוזכר לעיל בדעת המנהיג

(ג) 'או כגון שומרי גנות ופרדסים' - שהם מצויין בשדות. גם ביו"ט וגם אם נאמר שהמאחרים הם עם שבשדות ביו"ט ישנו עם בשדות (כדברי הריב"ש לעיל) [ולהלכה פסק השו"ע⁶⁷ - 'אף בשבת שאחר יו"ט אומרים מעין שבע']

ח' - אמירת הברכה בפסח שחל בשבת

הראשונים דנו האם בפסח שחל בשבת צריך לומר ברכה מעין שבע, שהרי ליל פסח נאמר עליו 'ליל שמורים הוא לה' - לילה המשומר ובא מן המזיקין'⁶⁸ וכיוון שטעמה

62. שו"ת הריב"ש (ר' יצחק ב"ר ששת) סימן מ' בשם ספר השולחן ועיין עוד בתשובתו בסימן ל"ד שם.
63. לחם משנה לרמב"ם פ"ט הל' י"א ומדייק מדברי הרמב"ם שכתב 'תקנו ברכה זו מפני שרוב העם באים להתפלל ערבית בליל שבת ויהיה מי שנתאחר' שהרמב"ם לא למד מאחרים מעם שבשדות אלא מאחרים הם מהעם שבאים מהעיר להתפלל.
64. ר"ה ל"ה ע"א - 'שפוטרי היה ר"ג מתפלת ר"ה עם שבשדות' משמע שביו"ט היו עם בשדות וכן ביומא ע"ז ע"ב שרבא התיר לעבור במים ביום כפורים לשומרי פירות - משמע שהיו בשדות אנשים גם ביו"ט כשומר פרות - וא"כ גם לרשב"א ולאבודרהם שלמדו 'עם שבשדות' תאמר גם בשבת זו שיש גם ביו"ט עם בשדות.
65. ספר המנהיג סי' ז' מהל' שבת (עמ' קל"ח).
66. אורחות חיים - הלכות שבת עמ' קל"ז סי' י"א.
67. שו"ע סי' רס"ח סעי' י"א ובבית יוסף לסימן זה הביא את דברי הריב"ש בתשובתו 'אע"פ שבספר השולחן כתב שבשבת שאחר יו"ט אין אומרים אותה, יות' יש לסמוך על ספר המנהיג שכתב בפרוש שאומרים אותה שהיה מחברו רב גדול יותר ממחבר הספר ההוא.
68. פסחים קט ע"ב הגמ' שואלת כיצד מותר לקחת 4 כוסות הרי יש חשש "בזוגות" ומתמצת בשם רב

של ברכת מ"ש הוא ג"כ מפני הסכנה וחלק למדו סכנה הכוונה למוזיקין לשיטתם יש לומר שלא נתקנה כלל להאמר בליל פסח – שהוא משומר מפני המוזיקין ואין בו חשש סכנה, וכן כתב במחזור ויטרי⁶⁹ בשם מגלת סתרים, 'נמצא כתוב במגילת סתרים לריבנו ניסים ליל שמורים שחל להיות בשבת, ש"צ העובר לפני התיבה בשאר לילי שבתות חייב לומר ברכה מעין שבע, עכשיו אין אומרים אותו מפני שלא תקנו חכמים ברכה זו בערבי שבתות אלא בשביל שבנ"א שפעמים מאחרים לביא שלא יעמדו יחידים בבית התפלה שאותו הלילה עלול מפני המוזיקין דאמר בתלמוד לילי רביעיות... וכשהל ליל שמורים בשבת א"צ לומר אותה דאמרינן בפ"ק דר"ה (י"א ע"ב) ליל שמורים הוא לה' (שמות י"א) – לילה המשומר ובא מין המוזיקין ומלאכי חבלה ומדברים אלו נראה שרבנו ניסים גאון למד את טעם הסכנה – סכנת שדים אגרת וכד' וכיון שבערב פסח יש שמירה מיוחדת מפני מוזיקין אלו, לא נצרך לתקן מעין שבע למאחרין שאין חשש שינוקו וכן בריטב"א⁷⁰ כתב 'וביו"ט של פסח שחל להיות בשבת אין ש"צ אומרו כלל דליכא מוזיקין כי ליל שמורים הוא לה' – לילה המשומר ובא מן המוזיקין – וכן כתבו מקצת רבותי בעלי התוס' ז"ל – אך במחזור ויטרי⁷¹ בסדר תפילת ליל פסח כתב 'ואם חל להיות בשבת לאחר סיום תפילת לחש אומר השליח ויכולו, מגן אבות בדברו, וחותרם מקדש השבת ואין צריך להזכיר של יו"ט וכו' מדבריו משמע שגם בע"פ שחל להיות בשבת יש לומר ברכה מ"ש בניגוד למה שכתב לעיל בשם רבנו ניסים.

וכן בסדור רש"י⁷² במעריב של ליל פסח כתב 'ואם חל בשבת לאחר סיום תפלת לחש אומר ש"צ ויכולו ומגן אבות'.

ונראה מדברי רש"י בסדורו שלא למד כמו רב ניסים גאון – שאין לומר מ"ש בפסח שחל להיות בשבת – אלא יש לומר למרות שלילה זה משומר ובא מן המוזיקין, השימור הוא משדים ורוחות רעות, אך אין שמירה של לילה זה מועילה מפני סכנה כמו שורדים או כל סכנה טבעית אחרת. רש"י הולך לשיטתו בפרושו לבבלי, שם למד שהסכנה בגללה נתקנה מ"ש היא ממוזיקין מסוג שורדים וכד' וכיון שאין שימור של ליל פסח מועיל לסכנה כזו – נתקנה מע"ש להאמר גם בע"פ שחל להיות בשבת.

ואולי גם ניתן לומר הסבר זה בדעת הרמב"ם⁷³ שהסכנה שבגללה נתקנה מעין שבע היא מסוג שורדים וכד' ולא של שדים ורוחות וגם לשיטתו בפסח שחל בשבת תאמר מ"ש והראיה לכך, שלא כתב אחרת בדבריו ולא חילק בין שבת רגילה. לע"פ שחל בשבת. וכתב בספר אורחות חיים בענין זה⁷⁴, 'אבל בשבת שחל בו יום א' של פסח אין אומרים אותה כלל דלילה המשומר מן המוזיקין כדכתיב ליל שמורים הוא לה' – ויש מקומות שאומרים אותה והכל הולך אחר המנהג.

ואולי אפשר לומר שב' האפשרויות המובאות בדבריו הם כב' השיטות שהבאתי לעיל. וכן באבודרהם⁷⁵ בסדר תפילת ליל פסח כתב 'ואם חל בשבת... ואומר ויכולו וברכת מגן אבות בדברו וחותרם בשל שבת וי"א שאין לומר ברכה אחת מעין שבע בליל פסח כשאר

נחמן ליל שימורים הוא לה' – (שמות יא) לילה המשומר ובא מין המוזיקין ועיין תוס' כ"ה י"א ע"ב שלמד שדרשה זו כולם מסכימים לה.

69. מחזור ויטרי סימן ס"ב בהלכות פסח עמ' (283) וכן במנהיג מהל' פסח ע"מ תס"ח.

70. על שבת כ"ד, ע"ב.

71. מחזור ויטרי סימן (קא) מהלכות פסח (עמ' 299) ועיין בוטרי בסימן סע"ה (עמ' 436) בתפלת מעריב של סוכות כתב שבפסח שחל בשבת אין אומרים אומריך מע"ש בערב שבת.

72. סדור רש"י סימן תל"ד (עמ' 223) לגבי מעריב של ליל פסח.

73. וכן כתב הרב קאפח על הרמב"ם בפ"ט בתפלה ה' י"א.

74. אורחות חיים במצות שבת ע"מ קל"ו.

75. אבודרהם בתפלת ליל פסח ע"מ ר"צ.

ערבי שבתות... ולילה זה משומר ובא מהם ומיהו נהגו לאומריו. גם בדבריו הביא ב' שיטות, אלא שסיים שנהגו לאומריו.

הסבר נוסף מדוע אין לומר מ"ש בפסח שחל בשבת יובן על פי דברי הצפנת פענח⁷⁶ שהבאתי לעיל שכתב שהיו באים להתפלל לביה"כ רק בע"ש בו לא היה יין לקידוש ואז נצרכה ברכה מ"ש לעם המאחרים ומוסיף בסוף דבריו שלפיקך ברור מדוע אין אומרים מ"ש בערב פסח שחל בשבת, שאז לכ"א יש יין בביתו לצורך מצות 4 כוסות, ולא היו באים לביה"כ להתפלל גם אם חל פסח בשבת שהרי יש לכ"א יין בביתו וממילא לא היו מאחרים ולכן לא נתקנה בשבת כזו.

[להלכה הביא הטור⁷⁷ את דעתו של רבנו ניסים שאין לאומרה ובשו"ע פסק – 'שאין אומרים ברכה מעין שבע' – (ב"ע"פ שחל בשבת) אך בספר כף החיים⁷⁸ מביא את שיטות הראשונים שכתבו שאין לאומרה ומביא בשם ר' שלום שרעבי מספרו נהר שלום⁷⁹ יו"ט דפסח שחל להיות בשבת צריך לומר ברכה מעין שבע כשאר יו"ט שחל להיות בשבת אע"פ שנראה שאין לה מקום מ"מ צריך גם בליל פסח שחל להיות בשבת – כיון שהזכרה בתלמוד, ולא חילקו בין פסח לשאר יו"ט ואותו החילוק שכתב הר"ן (כוונתו לרבנו ניסים גאון) הוא מסברתו ע.כ.ל ומביא מספר מקומות שגם בימינו רגילים לאומרה ומסכם: 'שבמקום מנהג לא אמרינן ספק ברכות להקל, נהרא נהרא ופשטיה'.

ובשו"ת יביע אומר⁸⁰ מאריך בשיטות בענין ומסכם שאין לאומרה.]

ט. – אמירת מעין שבע בימינו

היות וטעמה של ברכת מעין שבע לכמה שיטות היא מפני סכנת היזק, והיזק זה לא נמצא בימינו בין לשיטות שבתו כנסיות מחוץ לעיר ויש היזק חיה רעה ושוודדים וכד' בימינו בתיכנסיות בעיר. בין לשיטות שלמדו סכנה משום 'אגרת' הרי גזר עליה אביי שלא תעבור כלל בישוב. לרוב השיטות בטל טעם התקנה ויש לברר מדוע נאמרת הברכה בימינו אע"פ שטעמה פסק ?

וכתב על כך הראב"ה⁸¹ – 'ראנן דלית לן סכנה לא אמרינן לה אלא משום מנהג אבותנו'. וביתר הרחבה כתב תלמידו האור זרוע⁸² (הוא מתיחס בדבריו לשאלה שנשאל מדוע אומרים קידוש בבה"כ אע"ג דליכא אורחים ? ועונה) 'ויש מפרשים דאע"ג דמעיקרא תקון בעבור אורחים והשתא ליכא אורחים אעפ"כ הואיל ונהגנו בו הוי עלינו חובה, מידי דהוה אמגן אבות דמעיקרא איתקן בעבור מזיקין שלא היו בתי כנסיות שלהם בישוב וחשו למשתהה יחידי, ותקנו זאת הברכה בעבורה ואע"פ דהשתא בתי כנסיות שלנו בעיר וליכא למימר האי טעמא, אפ"ה אנו מתפללין ולא אמרינן דברכה לבטלה היא, הכא נמי אע"ג דמעיקרא בעבור אורחין נתקן, והשתא ליכא אורחין אפ"ה הואיל ונהגנו בה נעשית עלינו חובה וליכא משום ברכה לבטלה מדבריהם נראה, שהסיבה שנאמרת מעין שבע בימינו – היא היות וכך נהגו אבותינו, נעשית הברכה חובה עלינו

76. דבריו מובאים לעיל בפרק המאחדים את הבבלי והירושלמי.

77. הטור בסימן תפ"ז.

78. כף החיים (לר' יעקב חיים סופר) הל' פסח סימ' תפ"ז.

79. ספר נהר שלום לרש"פ דף כ"ה ע"ב.

80. שו"ת 'יביע אומר' – ח"ב ס' כ"ה.

81. הראב"ה ע"מ 240.

82. אור זרוע בה"א סי' תשנ"ב ס"ע ט' בנוגע לתשובה שהבאתי לעיל ג"כ בדבריו אלו הם עור תרוץ חוץ מההסבר לעיל מדוע נאמר קידוש בבה"כ.

ואע"ג שבטל טעם תקנת הברכה - תשאר הברכה עצמה - ומכאן אע"ג שבטל טעם התקנה - לא בטלה התקנה עצמה - או בלשון הר"ן⁸³ 'שתקנות חכמים קבועות הן אפילו היכא דליכא להבא טעמא (שבגללו נתקנה התקנה), כיוון דאיתקן איתקן' הרמב"ם בתשובותיו⁸⁴ ביאר יסוד גדול לכל תקנותיהם של חכמים הוא נשאל האם במקום שכל הצבור בקי בתפלת שמונה עשרה יש לעשות חזרת הש"ץ? וענה... "מאחר שתקנו חכמים שירד ש"צ לפני התיבה להוציא את מי שאינו בקי... לא תהיה תפילת שליח צבור ברכה לבטלה בשום פנים בסיבת עיקר התקנה אע"פ שאין בזה הקהל מי שלא יצא, כמו שהם תקנו הקדוש בבית הכנסת והיה עיקר זה מפני האורחים, ונתחייב בכל בתי הכנסיות אפילו אין שם אורחים, וכמו שתקנו חזרת תפילת מעריב בליל שבת בעבור המתאחרין כדי ששיגו התפלה ונתחייב זה תמיד, אפילו אין שם מי שלא היה שם בתחלה, וכן כל מה שתקנו בסבת (דבר) כזה, אין ענינו עד שתהיה שם הסיבה לעשותו, אשר בעבורה ניתקן אלא ענינו שיעשה זאת בכל אופן שמא תהיה שם הסיבה המחייבת לעשותו, וצריך זה הענין, לפי שלולא זה היו חכמים ז"ל ונתנים דבריהם לשיעורין, והיו צריכים לבדוק כל אדם בבית הכנסת ולדעת מצבו, ואז יחזור ש"צ על התפלה או לא יחזור, ולא כך ענין התקנות והגזרות' ומכאן יסוד לכל תקנות חז"ל שנתקנו בגלל סיבה מסוימת - לא נאמר רק היכן שהסבה נמצאת נהג את התקנה והיכן שלא נמצאת לא, אלא בכל מקום שיתכן שתמצא הסבה תנהג התקנה למרות שכרגע היא לא נמצאת - והסיבה שתקנו חז"ל את תקנותיהם גם במקום שאין הסיבה נמצאת בפועל - היא כדי לא לתת דבריהם לשיעורין. ומתוך כך אולי ניתן להבין את הסברה של בטל טעם לא בטלה התקנה, שכיוון שנתקנה התקנה גם במקום שלא היתה הסיבה מצויה, ממילא אין קיומה של התקנה תלוי בסיבה שבגללה נתקנה, אלא יש לתקנה קיום בפני עצמה, למרות שהסיבה היא הגורם למציאותה - אחרי שכבר נתקנה, הואיל ונתקנה גם במקומות בהם אין הסיבה נמצאת בפועל, יש לתקנה קיום עצמאי, כך שגם בבטול הטעם תמשיך התקנה להתקיים, ולדוג' תקנת מעין שבע, כיוון שנתקנה גם לבתי כנסיות שלא היו בהם מאחרים ממילא יש לה קיום עצמאי (למרות שהמאחרים הם סיבת התקנה) וממילא בבטול טעם התקנה לא תבטל התקנה עצמה, וכן משמע מתשובות הרשב"א⁸⁵ שגם נשאל לענין קדוש בבה"כ בזמן הזה שאין אורחים וענה: 'ואפשר לומר עוד דמעיקרא תקנו לקדש בבה"כ ועיקרה של תקנה משום אורחים הוא ומשום דזימנין דאיכא אורחין תקנו לקדש בין איכא בין ליכא, דומיא דברכה מעין שבע שהיתה תקנה קבועה בכל מקום ואע"ג דעיקרא כי אתקון משום עם שבשדות דמתאחרי איתקון אפילו הכי בדידן דבתי כנסיות בעיר ואפילו כלחו בי כנישתא מעיקרא אמרינן מעין שבע' וגם מדבריו נראה שכיון שנתקנה, גם במקום שלא היו מאחרים בפועל, ממילא זה מראה על קיום עצמאי של התקנה ולכן גם בבטול הטעם תמשיך התקנה להתקיים. גם לשיטות שאומרות שהירושלמי הולק על הבבלי ותקנת מעין שבע היא במקום שאין יין לקידוש י"ל שאמירתה בימינו היא ג"כ בגדר בטל טעם לא בטלה תקנה ואע"ג שבימינו מצוי יין - תאמר הברכה. אחרי שנתקנה הברכה בבבל, משום לא פלוג עברה גם לא"י למרות שבה לא היה חסרון ביין.

83. גם דבריו נאמרו לגבי קדוש דבה"כ על הג"מ בפסחים ק"א שמוכיח ממאן אבות - שאע"ג שבטל טעם לא בטלה תקנה.

84. תשובות הרמב"ם סי' רכא (בלאו).

85. תשובות הרשב"א ח"א סימן (ל"ז).

86. עליות אליהו הקדמת מעלות הסולם דף 40 והערה י"ב.

עוד טעם נוסף לכך שבטל טעם לא בטלה תקנה מובא בשם הגר"א⁸⁶: 'שהוסיף לומר שצריך להזהר בכל דברי חז"ל אף שבטל הטעם שגילו, כי לא גילו רק טעם אחד והעלימו הרבה טעמים כמוסים ונעלמים מהם, אשר בסתרי הקבלה סתרו, ומהם אשר אין מגלים אלא לצנועין וחכמים'

וכן הביא בכף החיים⁸⁷ לענין טעמה של ברכת מ"ש 'אבל ידוע שכל דברי חז"ל בסוד ויש בהם סודות עמוקין אלא שאע"פ כן מלבישין אותם בדרך הפשט כידוע והרב ז"ל (הכוונה לאר"י) בשער הכוונות דף ע"ב נתן טעם בסוד לברכת מעין שבע והוא כמו חזרת העמידה ועי"ש' ומתוך דברי הגר"א ודבריו ברור שגם בימנו יש טעמים בפנימיות התורה לומר מעין שבע.

בנוסף לטעם זה של בטל טעם לא בטלה התקנה, כתב הראבידה⁸⁸ שיש סמך למה שאנו אומרים מעין שבע בימינו מדברי הירושלמי שהיה לפניו שלמד שתקנה מעין שבע להיכר שתפילת ערבית רשות ולהסבר זה מעין שבע בימינו תהיה מאותו טעם שנתקנה מעיקרא להיכר שתפילת ערבית רשות.

87. כף החוק בסימן כס"ח סך ל"ח.

88. ראבי"ה זה מובא לעיל בפרק 'שיטת הירושלמי'.

פרק י - טבלאות סכום השיטות

טבלת סכום לשיטות בירושלמי:

(כל ציון ° מסמן שלא נאמר כך בפירוש בדברי בעל השיטה אלא כך נראה מדבריו)

השיטה	מה נתקן בתקנה וכיצד	למי נתקנה התקנה?	היכן היה חסכון הין?	מה דין הברכה ביו"ט?	מה הדין שיש יין?	בבלי וירושלמי האם חולקים?
פני משה	שאין יין מקדשין ע"י ברכה מ"ש	לכל הצבור שבבה"כ	לכולם גם בבתיהם	תאמר	לא תאמר	חולקים
בעל ספר חרדים	שאין יין - להוציא את מי שאינו בקיא בקידוש	למי שאינו בקיא	לכולם גם בבתיהם	תאמר	לא תאמר	חולקים
ר"ש סירילין	שאין יין - להוציא את האורחים ידי חובת קידוש	לאורחים	לצבור בבה"כ	תאמר	לא תאמר	חולקים
שיירי הקורבן	לומר מ"ש - להמתין למאחרים	למאחרים		לא תאמר	לא תאמר	לא חולקים
הראבי"ה (לגרסתו)	להיכר - שתפילת ערבית רשות	לכולם		תאמר	תאמר	חולקים

טבלה סיכום לשיטות הבבלי ולמאחדים את הבבלי והירושלמי:

השיטה	טעם התקנה וזמנה	מדי הסכנה והדין מצויה	למי נתקנה התקנה	היכן מצויין בתי כנסיות	בימי חול האם מתפלגין	דין הברכה ביר"ט	דין הברכה בע"פ שחל בשבת	בבלי וירושלמי האם חולקים
ר' עמרם גאון	מזיקין - המצוין בבין השמשות		למאחרין					°חולקים
רש"י בשבת רמב"ם	סכנת מזיקין	°שודדים וזיה רעה מחוץ לשוב	למאחרין	מחוץ לשוב	לא	לא נאמרת	נאמרת	°חולקים
רש"י בפרס מחזור וטרי	מזיקין - בין ר' חנינא - לאבי	אגרת בת מולת בשוב בליל רבעות וליל שבתות	למאחרין	°בישוב	כן	לא תאמר יטול אבוקה	לא תאמר - לילה משומר	°חולקים
הראב"ה מנהיג א	מזיקין - בין חנינא לאבי	°אגרת בשדות הישוב	למאחרין	°שדות הישוב בתחומו	כן	°לא תאמר יטול אבוקה	לא תאמר לילה משומר	°חולקים
ר"ן ב מנהיג ב	°סכנה מג' היוקים בין חנינא לאבי	מ"ה"מ - בבה"כ שודדים - בדרך אגרת - בעיר	למאחרין	°מחוץ לשוב	לא	°לא תאמר	לא תאמר - לילה משומר	°חולקים
כולבו בשם ר' נתן	סכנת מאדים שבת	מצויה בערב שבת	למאחרין			°לא תאמר אין - סכנה	°לא תאמר לילה משומר	חולקים
ר' יעקב שור	סכנת שמד בעת גזרה על התפלה	גזירת מלכות		לכל העם במקום תפלת ערבית		°לא תאמר אין גזירה	°תאמר	°חולקים
שירי הקרנן	סכנת מזיקין במקום שאין יין	מזיקין מחוץ לשוב	למאחרין			°לא תאמר		לא חולקים
יפה עינים	מזיקין - שבת אין יין - רגילה במקום שדוש	מזיקין	למאחרין - בשבת אין יין - לכל הצבור		תאמר	אין יין		°לא חולקים
צפנת פענח	מזיקין	מזיקין	למאחרין		לא - בשבת רק שאין יין	°לא תאמר	לא תאמר יש יין	לא חולקים

כל ציון ליד הנאמר לציון שאין הדבר כתוב בפרוש בדברי בעל השיטה. אלא כך נראה בדבריו